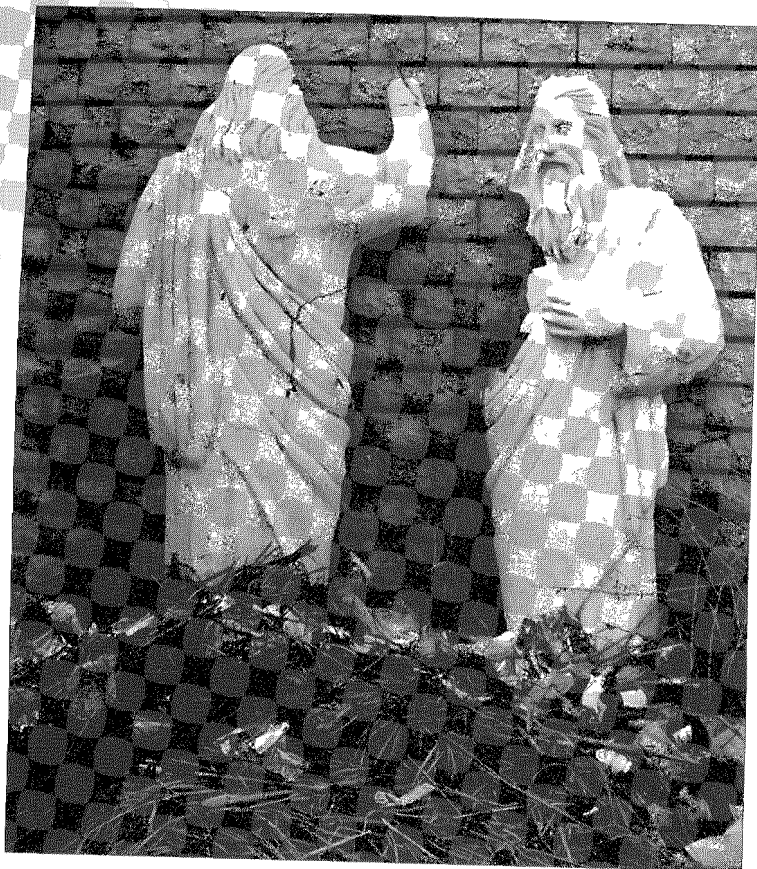

P. Pokorný a M. Bárta – editoři

Něco překrásného se končí

KOLAPSY V PŘÍRODĚ A SPOLEČNOSTI

Bárta, Cílek, Černý, Filip, Haluzík, Horáček, Kratochvíl,
Markoš, Meduna, Pokorný, Sádlo, Slanina, Storch, Štorchová

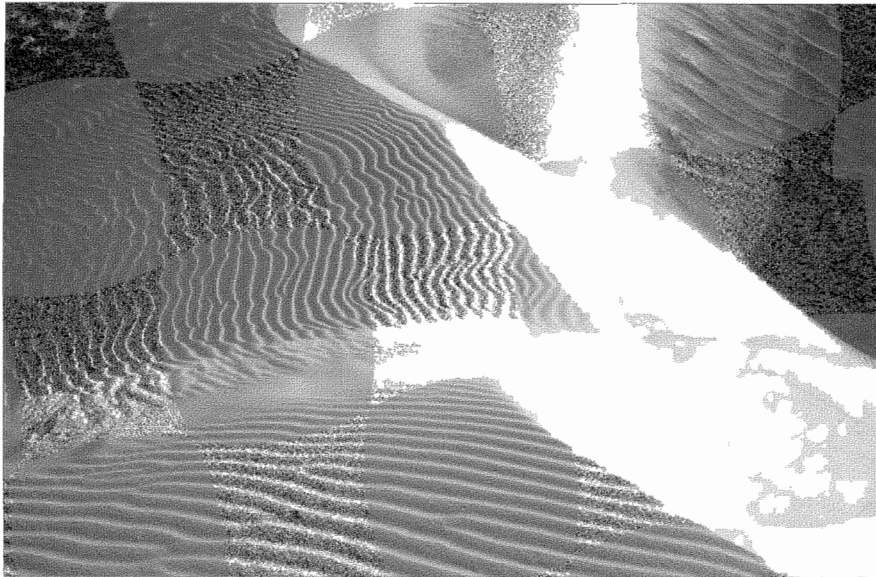

△ (foto I. Horáček)

Dokořán 2008

Kolaps Staré říše, éry stavitelů pyramid?

Miroslav Bárta

△△ Písečné duny na severním okraji oázy Dachla v egyptské Západní poušti postupně pohlcují vše, co jim stojí v cestě - cesty, dráty elektrického vedení i lidská obydlí. (foto M. Bárta)

△ Vesnička E-Ríz v oáze Baharija v egyptské Západní poušti je i se svými zahradami, vodními zdroji a nově postavenou školou postupně pohlcována písečnou dunou, aby se z ní za několik desetiletí opět vynořila. (foto M. Bárta)

Pochybuješ-li o naší moci, pohleď na naše stavby

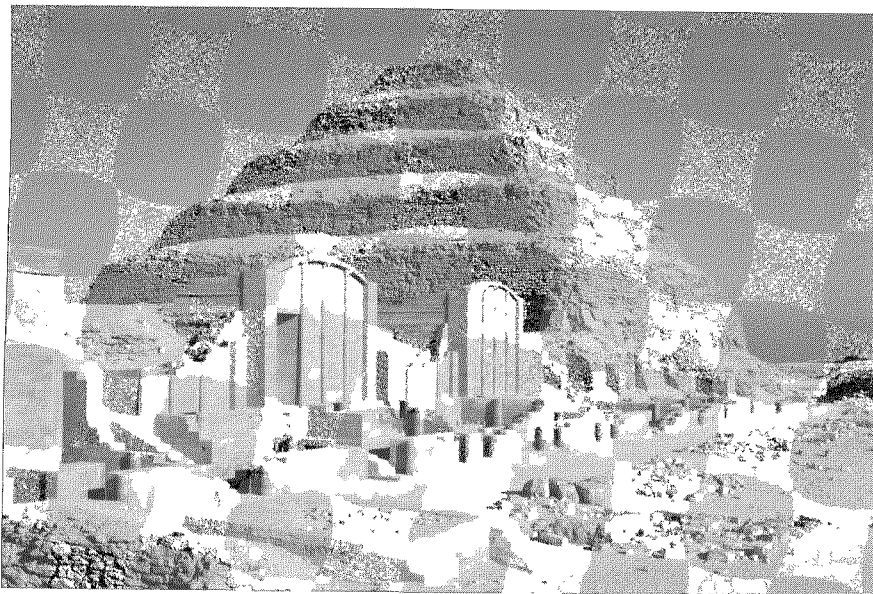
(Kapuściński, 1994, s. 77-78)

NA ÚVOD

Tuto větu nechal vytesat nad jednu z bran starobylého Samarkandu Timur (1336-1405). Nápis se vztahuje jak bezprostředně k městu samotnému, tak i k moci, které město požívalo a díky níž ovládalo své široké okolí. Vystihuje asi nejlépe podstatu doby stavitelů pyramid 3. tisíciletí př. Kr., na jakou jsem v poslední době narazil.

Staroegyptská civilizace trvala přes tři tisíce let - a to při minimalistickém pojetí egyptských dějin. Během své existence vytvořila několik státních útvarů, které vznikly, prošly oslnivým vývojem a nakonec zanikly, resp. vstoupily do jakési transformační fáze, kterou můžeme moderně nazývat kolapsy, avšak spíše by se hodilo označení „propad“ či „mezidobí“. Kolik bylo takovýchto „kolapsů“, byly-li nějaké? Jak k nim došlo, postupně, náhle, nevysvětlitelně? Čím se vyznačovaly, měli z nich lidé strach, snažili se jim zabránit či před nimi utéct? Z pohledu společenských i přírodních věd se jako jeden z nejzajímavějších ukazuje kolaps či zánik tzv. Staré říše.

Stará říše, éra stavitelů pyramid, zahrnuje časový úsek od poloviny 26. do poloviny 22. stol. př. Kr. (2575-2150 př. Kr.) a tradičně se dělí do čtyř dynastií. Toto období se považuje za první z vrcholných fází staroegyptské civilizace. Egypt představuje nejen nejstarší státní celek na území Afriky, ale patří společně s ranou Mezopotámií k vůbec nejstarším státním útvarům, jež se vyvinuly na Předním východě. Studium problematiky jejich vzniku a procesů formování se v poslední době dostává do středu pozornosti vědců mnoha oborů (Feinman, Marcus 1998; Postgate 1992; Runciman 2001; Wilkinson 1999). Zájem o starověký Egypt je motivován

△ Džoserova pyramida je právem považována za počátek monumentální kamenné architektury z kamene ve starém Egyptě. Představuje první projekt hrobky staroegyptského panovníka postavený z vápence. Symbolický koncept členění celého posvátného okrsku napodoboval panovníkův sídelní palác v údolí Nilu postavený z nepaláných cihel v kombinaci s rostlinnými materiály. (foto M. Bárta)

nejen jeho „přitažlivostí a stálým okouzlením zemí na Nilu“, ale především bohatou pramennou základnou, kterou lze využít k různým formám a typům analýz a rozbortů.

Mezi základní charakteristiky staroegyptského státu 3. tisíciletí př. Kr. patří propracovaný správní aparát a rozvinutá ekonomika poskytující výraznou nadprodukcí, kterou doplňoval efektivní systém řídicí shromažďování ekonomického zisku ve formě daní a jeho následnou redistribuci. Rozsáhlé území Egypta bylo velmi efektivně spravováno úřednickým aparátem. Propracovaná ideologie kodifikovala a kanonizovala hierarchické uspořádání společnosti, v jejímž čele stál panovník osobující si božskou autoritu. Obraz společnosti pak dotváří bohatá hmotná i duchovní kultura, rozvinutý systém písemnictví, komplexní a strukturované náboženství.

V neposlední řadě právě v tomto období dosáhlo svého prvního vrcholu umění stavět z kamene, tj. monumentální sakrální architektura. Představují ji zejména pyramidové komplexy, jež kromě své funkce jako místa pohřbu a zádušního kultu panovníků představovaly komplikované

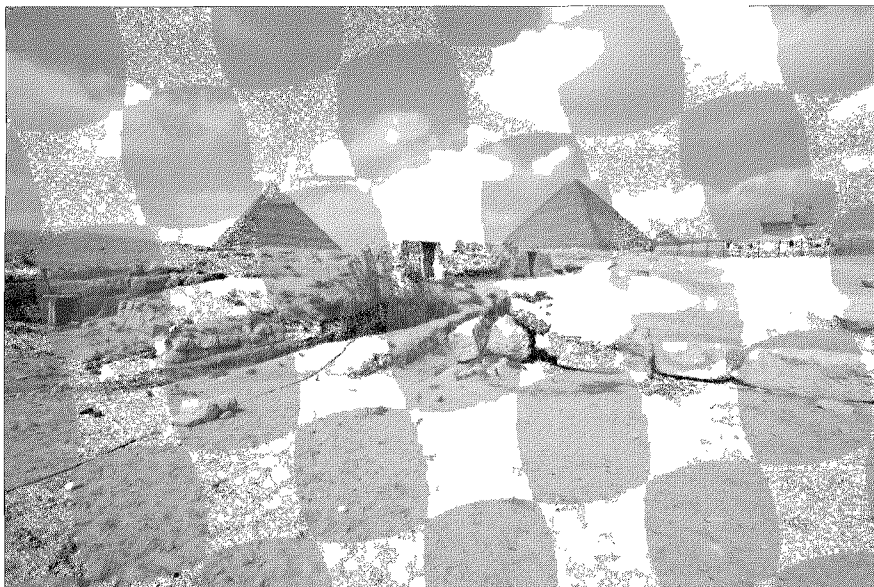
△ Panovník Snofru byl největším stavitelem pyramid třetího tis. př. Kr. Na snímku dvě jeho pyramidy postavené v Dahšúru (zleva). Celkem postavil tři velké pyramidy a několik malých. (foto M. Bárta)

a mnohvrstevné symboly moci, odrážející uspořádání světa odvozené od božského řádu věcí. Tyto monumenty tak můžeme bez nadsázky považovat za ikony tehdejší společnosti. Jejich stavba a provoz byly v mnoha ohledech symptomatickým jevem, který charakterizoval svou dobu a tvůrce v tom nejširším spektru aspektů. Symbolicky řečeno, stavba pyramidových komplexů stála u zrodu egyptské Staré říše a udržela se až do jejího zániku (Verner 1997). Jevy, které byly těsně svázané s konceptem pyramidových komplexů, jejich stavbou, existencí i zánikem, se dnes zdají určující pro poznání faktorů, které nakonec způsobily zánik staroegyptského státu.

I PANOVNÍCI MUSÍ ŠETŘIT

Čtvrtá dynastie může být bez nadsázky označena za jednu z nejpozoruhodnějších etap staroegyptské historie. V jejím průběhu vznikly největší stavby 3. tisíciletí př. Kr., pyramidy v Dahšúru a zejména v Gíze. Egypt byl plně ovládnut panovníkem a členy jeho rodiny. Panovník jako takový byl považován za boha, za prostředníka mezi světy lidí a bohů, majitele

△ Náhorní vápencová plošina v Gíze je místem, kde vznikly jedny z největších pyramid, které kdy byly v Egyptě postaveny. Obklopují je rozsáhlá pohřebiště nejvyšších úředníků tehdejšího státu. (foto M. Bárta)

Egypta a veškerého jeho přírodního bohatství. Zároveň byl jediným, kdo mohl a měl udržet pořádek a existenci Egypta a ubránit ho proti chaosu a zlým vnějším silám (Frankfort 1948; O'Connor, Silverman 1995). Kupodivu již V. G. Childe v roce 1945 v jednom pozapomenutém článku trefně poznamenal a nakonec i dokázal, že gigantické hrobky typu gízských pyramid se objevují v historii lidstva v dobách, kdy ranější způsob vlády založený na příbuzenství přechází ve státní formu organizace vlády (Childe 1945). Právě taková byla i 4. dynastie.

Právě v této době se začínají projevovat dva procesy spojené s mechanismy vykonávání moci, a to linearizace a povýšení (Flannery 1999). Linearizace znamenala, že lokální (samo)správy na území Egypta vycházející z kmenových tradic před sjednocením země byly nahrazeny dominantní centrální institucí, která se stala jedinou autoritativní silou koordinující závislé instituce. Povýšení v egyptských podmínkách znamenalo transformaci institucí na vyšší než lokální úroveň, jinými slovy centralizaci hlavních úřadů na panovníkově dvoře v Memfidě (sýpky, pokladnice apod.). V praxi pak země byla rozdělena na správní jednotky, tzv. nomy neboli kraje, které byly podřízeny přímo centru - v průběhu Staré říše jich

△ Snofruův syn Chufu je majitelem vůbec největší staroegyptské pyramidy. Aby toho mohl dosáhnout, musel zavést striktní opatření pro velikosti hrobek členů rodiny a rozrůstající se vrstvy státních úředníků. To je dobře vidět na standardizovaných hrobkách v jeho pohřebišti v Gíze (DigitalGlobe Corp., satelit Quickbird).

bylo kolem čtyřiceti. Již zde byly obsaženy některé potenciálně negativní aspekty celého systému. Snaha o silnou centralizaci státu a bezpodmínečnou kontrolu především ekonomických zdrojů s sebou přinášela výraznou uniformitu materiální kultury, převahu hlavního města se sídlem panovníka nad lokálními centry a přesně definovaný přístup jednotlivých částí společnosti k platbám ve formě naturálií a jejich pevné zakotvení ve struktuře státu.

V době vlády panovníka Snofrua na začátku 4. dynastie nastal proces, který popsal C. Renfrew ve své práci z roku 1972. Nazval ho *násobícím efektem* a definoval ho tímto způsobem: „Změny nebo inovace vyskytující se na jednom poli/v jednom směru lidské činnosti (tj. v jednom subsystému dané kultury) někdy působí tak, že usnadňují/stimulují změny v dalších oblastech činnosti (v dalších subsystémech). Násobící efekt se uplatňuje, pokud tyto změny působí v rámci jednoho a nebo více subsystémů tak, aby zpětně usnadňovaly původní změny v prvním subsystému.“ (Renfrew 1972: 37).

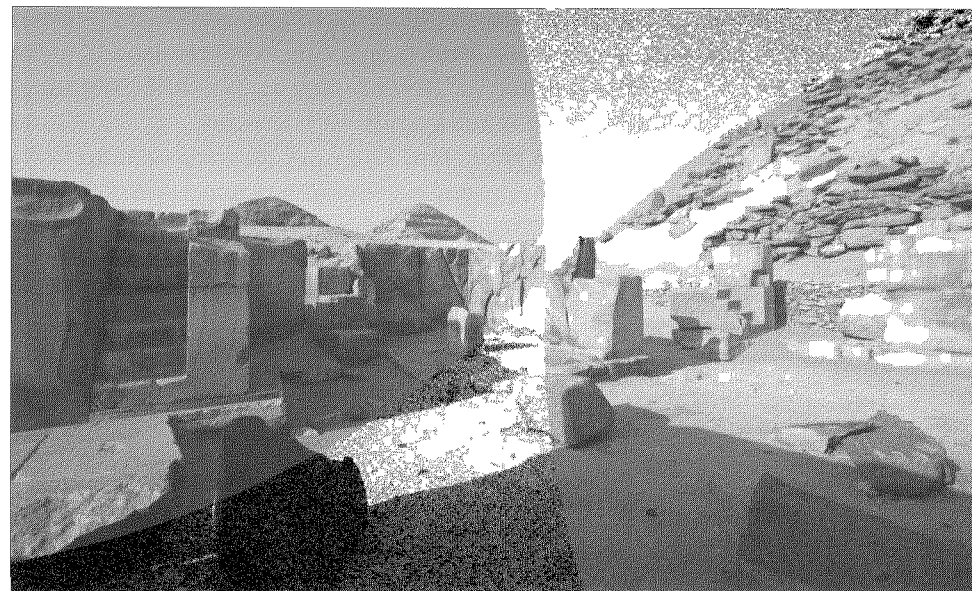
Jako konkrétní příklad lze uvést stavbu královských pyramidových komplexů. Aby bylo možné k tak velkolepým projektům přikročit, bylo

△ Na počátku 5. dynastie se pohřebiště panovníků Staré říše přesouvají do oblasti tehdejšího hlavního města Memfidy, pyramidy jsou menší, jejich architektura a výzdoba však mnohem symboličtější a rafinovanější. (foto M. Bárta)

třeba dosáhnout odpovídající technologické úrovně (nebo potřeba těchto výtvarů působila pozitivně na vývoj technologií?). Ta napomohla, a možná i podnítila kvalitativní změnu nábožensko-politického postavení panovníka. Stavba pyramidových komplexů však nebyla samoúčelná. Zajištěním panovníkovy posmrtné existence, usnadněním jeho „výstupu na horizont“ a přidáním se k družině bohů, si egyptský lid zajišťoval i svůj vlastní posmrtný život.

Snofruova vláda a následně i celá 4. dynastie se nesly ve znamení značného rozvoje, a to zejména na poli monumentální zádušní architektury. V této době vznikají největší pyramidy v egyptských dějinách: Snofru je znám jako stavitel tří velkých pyramid a připisuje se mu i stavba několika menších pyramid, označujících významná ekonomická centra po celé zemi; jeho syn Chufu byl stavitelům vůbec největší pyramidy. Snofruovy stavební projekty ovšem měly dopad i na ostatní sféry života tehdejší společnosti. Enormní náklady spojené se stavbou jeho celkem tří pyramid znamenaly, že se „financí“ nedostávalo v jiných oblastech. Hrobky členů jeho rodiny v Mejdúmu, kde začal se svou první pyramidou, byly přímo obrovské a zabíraly plochy až 7 000 m². Přitom však již v Dahšúru, kde si

△ Sahureův zádušní komplex je prvním svého druhu, kde sklady pro obětiny a chrámový inventář mají dvě patra. (foto M. Bárta)

Snofru stavěl druhou a třetí pyramidu, je velikost mastab tzv. druhé generace Snofruovy rodiny přísně standardizována na 600 m². Stejně tak došlo k drastické ekonomizaci zádušních kultů a pohřebních výbav – zatímco do Snofruovy doby byly hrobky hodnostářů centry opulentních zádušních obřadů s mnoha obětinami a pohřební komory v podzemí přetékały kamennými nádobami a další pohřební výbavou, Snofru nechal zavést tzv. mejdúmské zboží, levnou náhražku v podobě keramického nádobí imitující tvary kamenných nádob. Stejně tak se vedlo kultům v kaplích – místo obětování mnoha pokrmů a nápojů se duch zesnulého musel spokojit se symbolickým množstvím jednotlivých obětí, přinášených na nově vynalezených miniaturních miskách (pro obětování pokrmů) a pohárcích (pro nápoje). Jeho syn Chufu v této politice pokračoval. V prvních asi patnácti letech své vlády dokonce zakázal výzdobu hrobek nekrálovských osob a omezil ji na tzv. stělu, vápencový blok velký přibližně 50 x 30 cm, který musel obsahovat vše nutné pro posmrtnou existenci dané osoby: její zobrazení, tituly, jméno a seznam hlavních obětí.

Snofru, Chufu a po nich další panovníci efektivně využívali mechanismy „sdílení moci“, díky nimž kontrolovali dění ve státě. Zároveň si

zajistili loajalitu svých podřízených. Využili dvou metod: Do nejvyšších státních úřadů dosadili členy své rodiny (především syny), u nichž si mohli být jisti oddaností. Do ostatních nižších úřadů v zemi uváděli úředníky nekrálovského původu, mezi jejichž tituly se mimo jiné objevuje i *irej ichet nesut*, který se překládá jako „ten, který má na starosti záležitosti krále“. Všechny tyto úředníky si panovník zavazoval i tím, že jim pomáhal budovat hrobky a zčásti zajišťoval i nezbytnou pohřební výbavu (sarkofágy z kvalitního turského vápence či stavební elementy z tvrdých druhů kamene aj.) – ta byla nezbytná pro posmrtný život.

Mechanismy a procesy, které se zformovaly ve Snofruově době, vstikly podobu dalšímu vývoji staroegyptské společnosti na více než dvě století. Nabízí se otázka „proč?“. Vzájemně souvisejících odpovědí najdeme několik:

- 1) stavba pyramidových komplexů upevňovala panovníkovu vládu a legitimizovala jeho božskou autoritu;
- 2) královské stavby zlepšovaly efektivitu a strukturu organizace státu a správního aparátu. Náklady na efektivní zajištění stavby a provozu vyžadovaly účinnou organizaci pracovní síly, rozdělení a rozvoj jednotlivých řemeslných specializací;
- 3) pyramidové komplexy představovaly symboly moci, které byly nezbytné pro identifikaci všech vrstev obyvatelstva se státní ideologií a uspořádání společnosti. Státní ideologie vycházela ze staroegyptské mytologie, podle níž byl panovník nositelem a garantem pozemského řádu. Pokud se dařilo dobře panovníkovi, prospívali i jeho poddaní;
- 4) stavba pyramidových komplexů a jejich následný provoz umožňovaly i neprivilegovaným vrstvám sdílet jinak nedostupné bohatství králova dvora. Panovník uskutečňováním královských projektů nepřímo zajišťoval obživu a existenci velké skupině lidí, kteří mohli provozovat a zdokonalovat své specializace. Zvyšovala se tak úroveň dělby práce a docházelo k akumulaci řemeslnických produktů. Lidé pracující na královských stavbách dostávali plat v podobě naturálií, zejména pak chleba a piva, které dále měnili na lokálních trzích. Na těch se setkávali se zemědělci a specializovanými řemeslníky, kteří tam hledali odbytky pro své produkty. Egypt měl v této době něco přes milion obyvatel. Dnes odhadujeme, že přímo na stavbě Chufuovy pyramidy pracovalo přibližně 20 000 mužů – ti tak živili celé své rodiny, tedy asi 100 000 lidí (což je spíše minimální odhad). Stejně množství lidí vytvářelo „podpůrný tým“ – šlo o kněží, řemeslníky, zemědělce a rybáře dodávající dennodenně výrobky a potraviny nezbytné pro chod stavby. Na

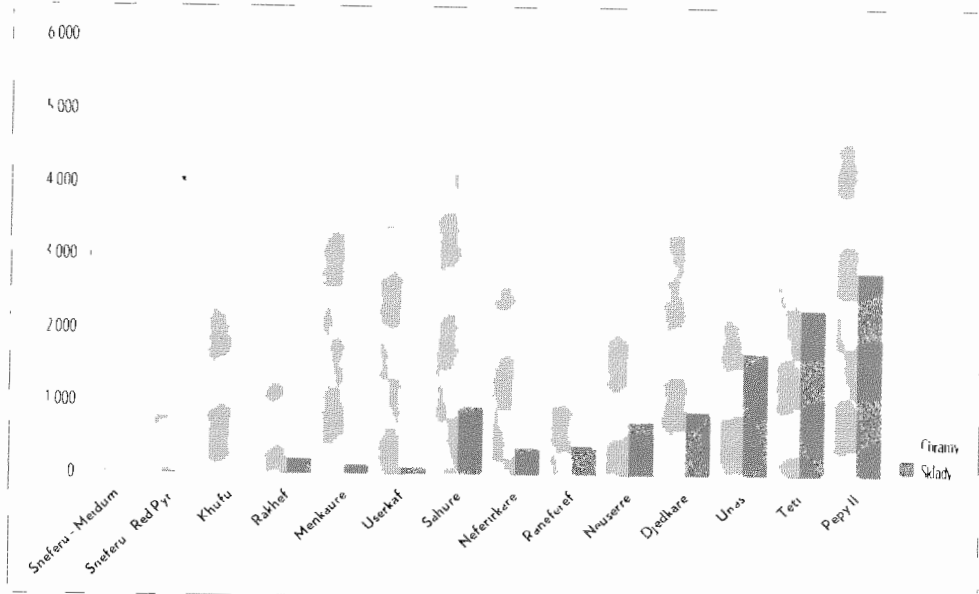
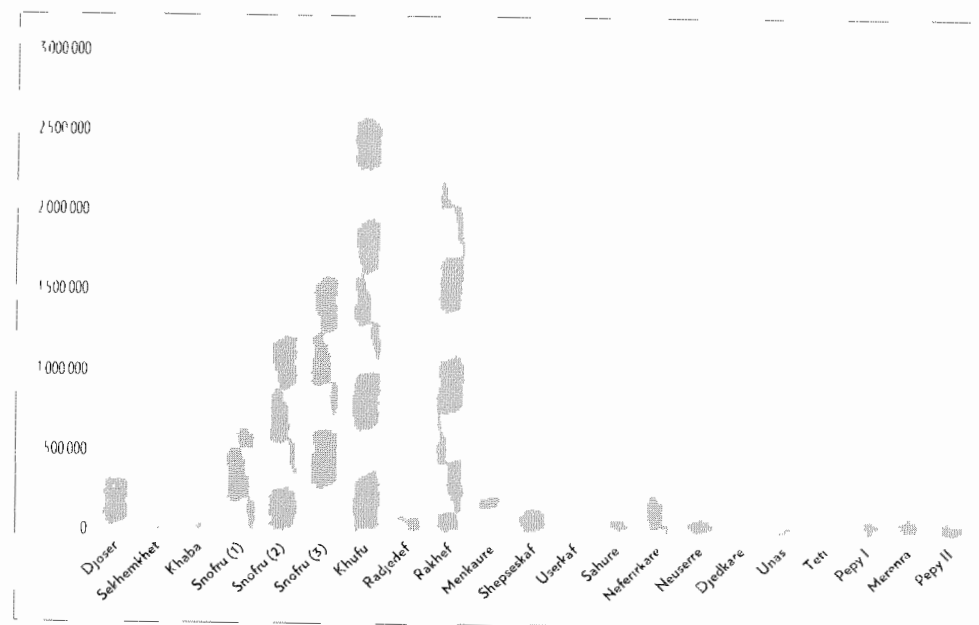
△ Monumentální průčelí Ptahšepesovy hrobky. Od 2. pol. 5. dynastie (vláda Neuserrea) rostla politická a finanční nezávislost nejvyšších úřednických rodin, která se projevovala i v monumentálním ztvárnění jejich hrobek. (foto M. Bárta)

pyramidových projektech tak mohla ekonomicky záviset nebo na nich být zainteresována až pětina nebo čtvrtina obyvatel země.

Současné moderní experimenty a výpočty jsou schopny nám zprostředkovat představu o tom, jak náročná byla nejen samotná stavba pyramidy, ale například i výroba obyčejného kamenného sarkofágu. Podle dvou rozdílných experimentů můžeme uvažovat, že za hodinu práce bylo možno vyvrtat 12–30 cm³ objemu hmoty granitového sarkofágu nebo 180–450 cm³ u sarkofágů z měkčích materiálů. V případě Chufuova sarkofágu, který se dodnes nachází v tzv. Královské komoře ve Velké pyramidě v Gíze, uvažujeme, že jeho vrtání se účastnily celkem tři trojice „vrtáčů“, které potřebovaly přibližně deset měsíců na vyvrtání dutiny vany a dalších několik měsíců na její vyhlazení, vyleštění a vyrobení víka. Práce potřebná na výrobu Chufuova granitového sarkofágu, vany a víka mohla činit celkem okolo 28 000 pracovních hodin. Počet hodin by byl mnohem vyšší, pokud by řezala a vrtala pouze jedna trojice.

To však není vše. Spotřeba měděných nástrojů během vrtání činila kolem 434 kg, váha písku použitého během vrtání ke zvýšení tření se

△△ Obr. 1. Graf velikosti objemů těles pyramid ukazuje velmi dobře patrnou tendenci k jejich zmenšování od konce 4a. dynastie.

△ Obr. 2. Graf zachycující růst plochy skladů v rámci zádušních chrámů.

odhaduje na 22,5 tun, množství přímo odvrtné granitové hmoty činilo 242 kg, zatímco celkové množství odstraněného granitu bylo 3 186 kg. Z jiného poměru vyplývá, že na jeden kilogram použitých měděných nástrojů připadlo 12 kg odstraněné hmoty granitu (Stocks 2003).

CESTA KE KOLAPSU

Paradoxně, vývojové impulsy, které s sebou přinášely výše zmíněné aspekty, nakonec způsobily neodvratný úpadek celé této fáze staroegyptské civilizace. Stalo se tak v několika postupných a logicky na sebe navazujících etapách v průběhu Staré říše (pro úvod k dějinám tohoto období viz kapitola J. Málka v Shaw 2003).

První z nich nastala ještě na konci 4. dynastie, kdy na trůn dosedl panovník Menkaure. Objem hmoty jeho pyramidy je již mnohonásobně menší, než tomu bylo u jeho předchůdců. Nastupuje tak trend směřující ke zmenšování objemu vlastních pyramid a k přesunutí těžiště významu pyramidových komplexů do výzdobného programu jejich dalších stavebních součástí – údolního chrámu, vzestupné cesty a pyramidového chrámu, kde probíhal zádušní kult panovníka. Projevuje se tak sémantický posun od prosté monumentalizace k propracovanému symbolickému systému.

Pouze pro představu: objemy jednotlivých pyramid postavených panovníkem Snofruem byly přibližně 640 000, 1 240 000 a 1 650 000 m³; největší pyramida, kterou postavil v Gíze jeho syn Chufu, měla již objem 2 583 000 m³ a druhá největší – Rachefova - 2 211 000 m³. Naproti tomu od počátku 5. dynastie nepřesahuje objem většiny pyramid 110 000 m³, výjimku tvoří Neferirkareova pyramida s 257 250 m³ (obr. 1, podle údajů Lehnera 1997).

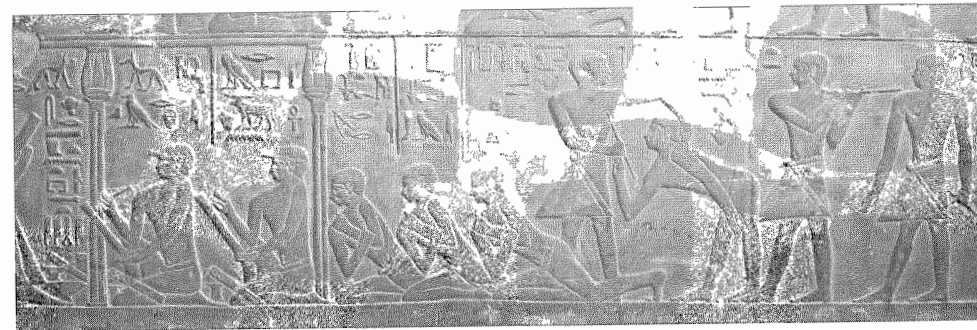
Podobnou tendenci, tj. rostoucí důraz na vzrůstající symbolickou povahu základní funkce chrámů, naznačuje i rostoucí plocha jejich skladů. Zatímco v průběhu 4. dynastie byla plocha skladů v rámci pyramidového chrámu relativně malá a stálá, od počátku 5. dynastie můžeme pozorovat její neustálý růst. Tato skutečnost naznačuje, že každodenní kult panovníka nabýval na intenzitě a pro jeho zabezpečení bylo třeba zajišťovat stále větší množství potravin, nápojů a dalších komodit (obr. 2).

Jako příklad můžeme uvést nedávno publikovaný záznam z Raneferova papyrového archivu objeveného v Abúsíru, Document 47-48 A¹⁻³ (Posener-Kriéger, Verner, Vymazalová 2006: 264-266 a 382, pls. 47-48). Papyrus je sice dochovaný pouze částečně, ale i to stačí, aby se podívil a následně hluboce zadumal i odborník... Obsahuje výčet komodit

vypravovaných z Ptahova chrámu v Memfidě do Rareferefova chrámu během blíže neurčeného svátku trvajícího 17 dní. Nalézáme zde 952 chlebů *heča*, *pesen* chleba, 408 pivních džbánů s pivem (odhadem nejméně 816 litrů...), 68 kachen a hus, 136 holubů a 221 kusů dobytka. Během roku slavili Egypťané desítky svátků a v dlouhodobém horizontu takoveto náklady musely zanechat svou stopu na ekonomické situaci státu.

Veškeré obětiny (potraviny a nápoje) se stávaly součástí mechanismu přerozdělování (tzv. *oběhu obětin*). Na oltářích panovníka a bohů nebyly spaleny, ale putovaly z nich v různém množství do rukou kněží a dalších chrámových zaměstnanců, podle jejich pracovního zařazení a postavení. Provoz chrámů představoval skutečnou výzvu staroegyptské ekonomice. Tím to však nekončilo: kněz, který dostal za své služby v tom a tom měsíci několik desítek džbánů piva, je mohl těžko všechny sám spotřebovat (pouhých deset džbánů obsahovalo 16–24 litrů piva). Musel se alespoň částí z nich nějakým způsobem zbavit. Tím odbytištěm byl trh. Nedávná analýza vyobrazení tržních scén dochovaných na stěnách staroegyptských hrobek ukázala poměrně jasně, že se zde v transakcích jako platidlo objevují nejčastěji právě chleby a zapečetěné pivní džbány, jež tak fungují jako jakási „hodnotová univerzália“ s obecně uznávanou, známou a pevnou směnnou hodnotou. Za ně si úředníci mohli nakoupit to, čeho se jim naopak nedostávalo: řemeslné produkty a ryby (Bárta 1998, 2004). Analýza objemů pivních džbánů v letech 1991–1993 ukázala celkem jednoznačně, že objemy těchto nádob byly standardizovány a odpovídaly velikosti, kterou bylo možné vždy jednoduše převést na staroegyptskou abstraktní jednotku objemu. Ta se nazývala *hekat* a rovnala se 4,8 litru. Objem pivního džbánu činil na počátku 5. dynastie 1,6 litru (tj. jednu třetinu hekat) a během druhé poloviny 5. dynastie se zvětšil na 2,4 litru (tj. polovinu hekat). Analýza poměrně spolehlivě dokázala, že došlo k určité inflaci platidla, kdy za stejnou práci úředníka v kanceláři, kněze v chrámu či dělníka na stavbě bylo třeba vydat více „platidla“ piva. Možnosti řešení byly dvě – zvýšit počet nádob, což by nepoměrně více komplikovalo jejich dopravu a zpomalovalo výrobu keramiky, nebo nepatrně zvětšit velikost džbánů; stalo se zjevně to druhé (Bárta 1995, 1996).

Další podstatný činitel, který šel ruku v ruce s rostoucí plochou chrámů v pyramidových komplexech a značnými dodávkami naturálií do jednotlivých chrámů panovníků, se objevuje na počátku 5. dynastie: přibližně v době vlády Veserkafa se do významných úřadů ve státě dostávají hodnostáři nekrálovského původu. Tento trend představuje zásadní změnu. Doposud totiž byli do nejvyšších úřadů v zemi (např. vezír, správce královského paláce, héliopolský velekněz slunečního boha Rea aj.) jmenováni

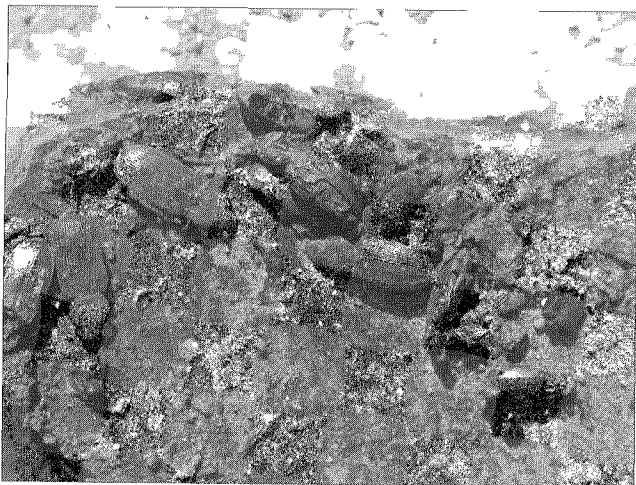
△ Tjehova hrobka v Sakkáře ve své výzdobě obsahuje i tuto významnou scénu přinášení a zaznamenávání daní: písaři sedí ve stánku, výběřčí daní s titulem „správce statku a představený písařů poli“ přivádějí rolníky, kteří mají zaplatit daně ze svého hospodaření. (foto M. Bárta)

především příslušníci královské rodiny. Panovník se tak snažil nejjednodušším způsobem zajistit spolehlivost a věrnost nejvýše postavených hodnostářů v byrokratické hierarchii. Na efektivním fungování výběru daní a vykonávání svých pokynů byl totiž přímo závislý. Všichni tito lidé byly činní jak u dvora v rezidenci panovníka, tak i v zádušních chrámech panovníka.

V průběhu 5. dynastie se naplno projevuje i trend započatý již v předešlé dynastii. Jak bylo řečeno výše, důraz se nyní klade ne na samotnou pyramidu (místo panovníkova pohřbu), ale na zádušní chrám, jeho výzdobu a především na prováděný kult panovníka, tedy na aspekty, které podtrhovaly božskou a ochrannou roli panovníka. Nastoupený trend potvrzuje již pyramidový komplex Veserkafova následníka, panovníka Sahurea z počátku 5. dynastie. V zádušním chrámu totiž pokrývala reliéfní výzdoba téměř 370 m² stěn, což je v ostrém protikladu s předcházejícím obdobím (Snofru, největší stavitel pyramid, vyčlenil na výzdobu svého chrámu pouze 64 m², Chufu, stavitel největší egyptské pyramidy, 100 m² a přímý předchůdce Sahurea, Veserka, pouze 120 m²) (Arnold 1999: 98). Dochází tak k zajímavému prolnutí ekonomických požadavků a náboženských potřeb. Neustálá potřeba inovovat symbolický význam panovníckého, čili božského kultu v pyramidových komplexech tak, aby se odlišoval od nekrálovské sféry, mohla vyvolat ústup od extenzivní monumentalizace stavební podoby a využití stávajících možností k rozvinutí symbolické roviny.

V době vlády panovníka Niuserre dochází k dalšímu posílení vlivu nekrálovských hodnostářů. Niuserre nastupuje na trůn za podpory několika vysoce postavených úředníků, z nichž jeden si dokonce bere za

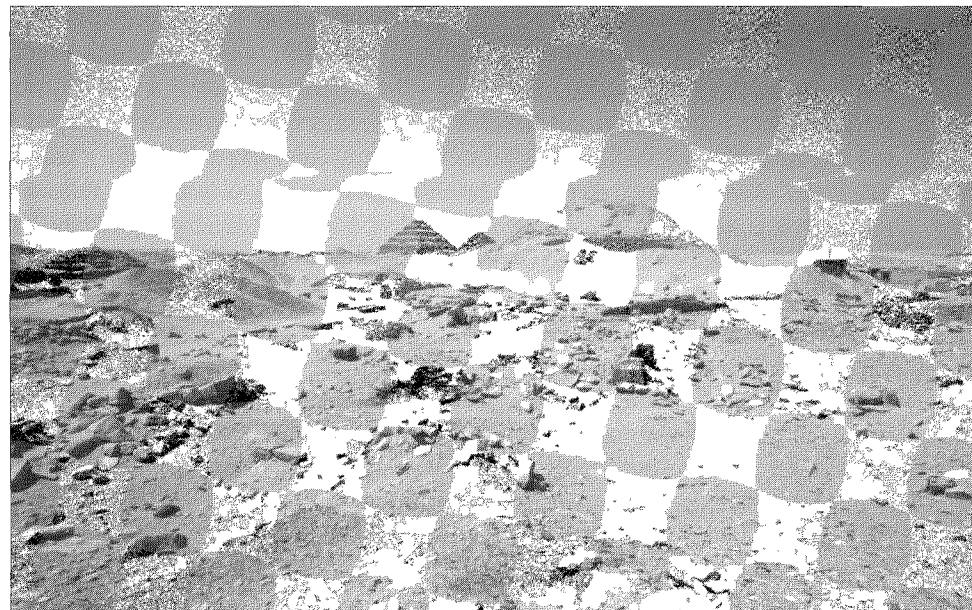

△ „Broučící mísa“. Tato mísa byla použita k mumifikaci velmože 6. dynastie a následně rituálně pohřbena. Ještě předtím se do zasychající vonné pryskyřice chytily brouci *Poecillus pharao*, kteří jsou jedním z dokladů postupného zhoršování klimatu a vysychání krajiny ke konci 22. stol. př. Kr. – žijí pouze v pouštním prostředí. (foto M. Bárta)

manželku panovníkovu dceru. Tento hodnostář se jmenoval Ptahšepes a získal dokonce úřad vezíra, druhého nejmočnějšího muže ve státě hned po králi (Balík, Vachala, Macek 2002). Panovníkovy ústupky však šly mnohem dál: od tohoto okamžiku si vysocí úředníci mohli pro sebe a své nejbližší stavět rozsáhlé pohřební komplexy připomínající posmrtné paláce. Jsou dalším důkazem toho, že v rukou nekrálovských hodnostářů se akumulovala stále větší moc. Každá loajalita má totiž svou cenu. Další významnou charakteristikou Nuserreovy vlády je plně se prosazující dědičnost výnosných státních úřadů. Dědičnost se poměrně rychle stala jedním ze základních principů legitimacy při předávání úřadů vysokých i nižších státních úředníků činných ve státě. To dokazují mj. i četné genealogie a výčty titulů na stěnách staroegyptských hrobek (blíže k administrativě Staré říše a postupným reformám viz Helck 1954; Kanawati 1980; Strudwick 1985).

Téměř současně dochází k odstředivým tendencím v jižních oblastech Egypta. Panovník Džedkare se pokusil této situaci čelit zavedením úřadu představeného Horního (jižního) Egypta, který měl ve své kompetenci řízení jednotlivých krajů jižně od dnešní Káhiry až po Asuán. Spravoval oblast provincií v délce více než 700 km, odkud pocházela řada hodnostářů, kteří se stále více, zřejmě pod vlivem okolností u královského dvora,

△ Pyramidy panovníků 6. dynastie jsou poměrně malé a nenápadné, zato však uvnitř pokrývá jejich stěny výzdoba magickými texty, tzv. Texty pyramid. (foto M. Bárta)

pokoušeli usurpovat podíl na státní moci a vymanit se ze sféry bezprostředního exekutivního vlivu královského administrativního aparátu. Týž panovník se pokusil reformovat správu země zavedením úřadu vezíra pro celý Horní Egypt a vytvořením sekundárních administrativních center v 10., 15. a 20. hornoegyptském kraji (nomu).

Zároveň docházelo i k jevu, který nazýváme „demokratizace“ posmrtného života, byť to není pojem zcela odpovídající. Zjednodušeně lze říci, že až do této doby se mohl pouze panovník po smrti symbolicky ztotožnit s pánem podsvětí říše Usirem. Ale nyní se Usirem mohl, soudě podle textů a náboženských obětních formulí v hrobkách, stát každý. Nejmarkantnější doklad této nové koncepce lze najít na téměř každé obětní scéně, která tvořila ústřední výzdobný prvek kultovních kaplí v hrobkách staroegyptských hodnostářů této doby. Majitel hrobky sedí v křesle a před ním se nachází obětní stůl s nakrájenými chleby. Nyní jsou však chleby nahrazovány tvarově podobnými rákosovými listy. Ty měly navozovat představu rákosové houštiny egyptské delty, v níž se podle staroegyptských mýtů znovuzrodil Usir. Rákosové listy se tak stávají jakousi mytologickou branou mezi pozemským a oním světem (Bárta 1995).

Za vlády panovníka Venise byly vnitřní prostory pyramid poprvé vyzdobeny tzv. Texty pyramid, souborem magických textů a říkadel, které měly mrtvému panovníkovi pomáhat při cestě na onen svět a zajistit mu, aby se po své smrti stal jedním z bohů egyptského panteonu a připojil se tak ke svým předkům. Zakladatel 6. dynastie Teti je dalším z vládců, který byl nucen omezovat svou svrchovanou božskou autoritu. Pokusil se získat ji zpět několika osvědčenými způsoby, které byly použity již jeho předchůdci: učinil další ústupky vysokým hodnostářům a zároveň se snažil soustředit rozhodující moc v rukou několika nejvyšších úředníků svého dvora. Vezír se tak stal přímým správcem a kontrolorem provozu pyramidových komplexů, kterými přímo nebo nepřímo protékala nezanedbatelná část ekonomického potenciálu země. Současně zanikl úřad správce královského paláce (v minulosti velmi vysoký a vlivný úřad, který zpočátku zastávali pouze královští synové), jehož pravomoci pravděpodobně převzal vezír. Jednu ze svých dcer provdal Teti za hodnostáře a vezíra Mercruku. Pepi I. si naopak bere za manželky dvě dcery jihoegyptského hodnostáře Džaua z Abydu. Není bez zajímavosti, že vysocí hodnostáři si nechávali své pohřební komory v podzemí hrobek rovněž zdobit již za panovníka Tetiho, ne sice Texty pyramid, nýbrž motivy a texty, které jim měly zajistit zabezpečený posmrtný život.

Ještě na začátku 6. dynastie ovšem vznikají oficiální texty, které vyjadřují loajalitu k panovníkovi a jeho svrchovanou moc nad osudy hodnostářů. Panovník je ten, kdo určuje jejich životní dráhu, přiděluje jim místo v pohřebišti a přispívá na stavbu jejich hrobek:

„Když jsem poprosil Jeho Veličenstvo o přivezení vápencového sarkofágu z Tury, Jeho Veličenstvo poslalo královského nositele pečeti společně se skupinou námořníků pod jeho velením, aby mi přivezli tento sarkofág z Tury. Byl přivezen v loď dvoru. společně s víkem. vchodem do hrobky, překladem, dvěma ostěními dveří a obětním oltářem. Nikdy nebylo učiněno nic podobného pro žádného sluhu, ale já jsem byl vyborný v srdci Jeho Veličenstva.“

(Venho nápis v Abydu)

Na konci Staré říše se plně projevil mechanismus, který doplňoval výše zmíněný násobící efekt. Jedná se o zákon snižujících se výnosů. 23. století př. Kr. představuje závěrečné období rozmachu egyptského státu. Podobně jako na počátku Staré říše se projeví především endogenní faktory, nyní však svými negativními aspekty. Znamená to, že egyptský stát se neocitá v krizovém stadiu v důsledku zásahu zvenku (dobyvačné politiky cizích mocností či primární ztráty trhů). Je zajímavé, že feno-

mény, které na počátku Staré říše působily stimulativně, nyní působí opačným směrem a přispívají k postupnému zániku státu. Pyramidové komplexy a zejména jejich provoz pohlcovaly příliš velké bohatství země, které chybělo v jiných oblastech. U rozpadu původně jednotné země na znovu víceméně oddělené domény nezávislých hodnostářů stál nárůst nezávislosti nejvyšších úředníků a zavedení principu dědičnosti jako důsledek akumulace moci a bohatství a omezená schopnost panovníka efektivně reagovat na aktuální problémy, neboť ekonomická základna jeho moci byla postupně oklešťována.

Lze tak říci, že specializace a diferenciaci společnosti netvořila předpoklad vzniku a fungování pyramidových komplexů, ale rozvíjela se v těsné návaznosti na požadavky tehdejší elity. Vše sloužilo ke zviditelnění výjimečnosti postavení vládnoucí vrstvy (princip sdílení bohatství elity) a s tím související identifikace a sociálního „pojištění“ jejich příslušníků. Ve chvíli, kdy vládnoucí vrstva již nebyla schopna dostát svým nepsaným společenským závazkům (tj. poskytovat práci a tedy ekonomické zázemí formou zakázek poddaným), došlo ke zhroucení/kolapsu celého systému.

V průběhu 23. století tak postupně dochází ke krizi v pěti hlavních oblastech státní ideologie a správy. Představuje je: krize identity (jak je vládnoucí skupina akceptována a považována za legitimní), participace (kdo a jak se podílí na správě státu), penetrace (schopnost efektivní kontroly administrativy a ekonomiky státu), legitimacy (otázka autority a schopnosti prosadit rozhodnutí) a distribuce (efektivita přesměrovávání ekonomických zdrojů). Jako první se projevuje krize identity a distribuce (Müller-Wollermann 1986). Egyptský stát tak v důsledku výše uvedených faktorů prochází krizí, alespoň pokud tento proces nahlížíme z pohledu existence homogenního a silně centralizovaného státu.

Z výše uvedených skutečností by mělo vyplynout několik závěrů: cesta ke kolapsu stavitelů pyramid trvala několik desetiletí, byla postupná a systém narušovala po stránce jeho efektivity. Aktuální reakce měly formu ad hoc „vylepšení“, která však měla pouze krátkodobý efekt. Na konci 6. dynastie došlo k tomu, že se systém zhroutil jako domek z karet především proto, že jeho charakteristiky – centrální řízení a úřady, schopnost prosadit v celé zemi obecná rozhodnutí, legitimita moci, schopnost centrálního a efektivního výběru daní po celé zemi a „platební schopnost“ státu – zanikají. A podle mého soudu docela rychle. Nikdo však netušil, že loď se potápí. Až do konce 6. dynastie nelze v oficiálních pramenech vysledovat nic, co by naznačovalo, že si tehdejší lidé byli vědomi blížícího se kolapsu nebo radikální změny poměrů. Ne nadarmo shrnutí těchto

hlavních příčin nalézáme až v pozdější literatuře, kdy se autoři ohlíželi zpět na dobu, která nastala po konci 6. dynastie:

„Otroci se stali majiteli otroků.

Vskutku, (písaři) jsou zabiti a jejich spisy ztraceny! Běda mi kvůli neštěstí v této době!

Vskutku, spisy místních písařů jsou zničeny a k obilí Egypta má každý přístup!

Vskutku, zákony jsou ze soudní sítě vyhozeny ven!

A opravdu je lidé pošlapávají na veřejných místech a ubožáci je ničí na ulicích!

...Pohledte, dějí se věci, ke kterým dávno nedošlo! Král byl sesazen ubožáky!

Hleďte, ten, který byl pohřben jako sokol, (je bez) már, a to, co skrývala pyramida, je prázdné!

Pohleďte, stalo se, že několik lidí neznalých zákonů zbavilo zemi královské moci!

...Hleďte, ... Ten, který si nemohl zhotovit ani rakev, je majitelem hrobky!

Hleďte, majitelé hrodek jsou vyhozeni do pohorí,

zatímco ten, který si ani nemohl vyhloubit hrob,

je (majitelem) pokladnice!

...Hleďte, ten, který neměl žádné obilí, je majitelem

sýpek, a ten, který si musel půjčovat zrna, ho (nyní) vydává!

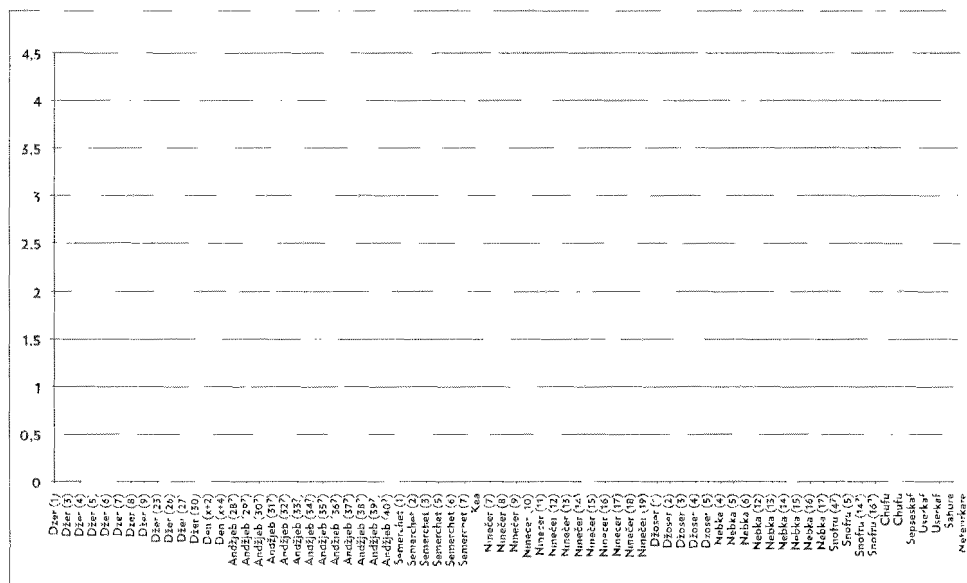
Hleďte, ten, který neměl žádné podřízené, je majitelem

otroků, a ten, který byl (úředníkem, nyní) vykonává své vlastní příkazy!“

(B. Vachala, *Moudrost starého Egypta*, Praha 1992, s. 50–52)

Přehled hlavních rysů, které formovaly egyptský stát na počátku 4. dynastie a způsobily jeho rozvrat na konci 6. dynastie, se dá shrnout takto:

1. Panovník: výjimečná postava s nedotknutelným postavením → sdílení moci panovníka s rodinami provinčních hodnostářů, kteří nabyli značné politické a ekonomické nezávislosti;
2. Organizace správního aparátu: loajální úředníci podřízení přímo panovníkovi → postupná uzurpace moci, zavedení principu dědičnosti úřadů ve státě, partikularizace státní správy;
3. Státní administrativa, její organizace: linearizace → regionalizace;
4. Stavba královských pyramidových komplexů: stimulace organizace státní správy a ekonomické základny → postupné přebuzení státní administrativy a vrstvy úředníků;
5. Provoz královských pyramidových komplexů: upevňování královské moci a státní ideologie → neúměrné zatížení hospodářství, zpochybnění královské autority;

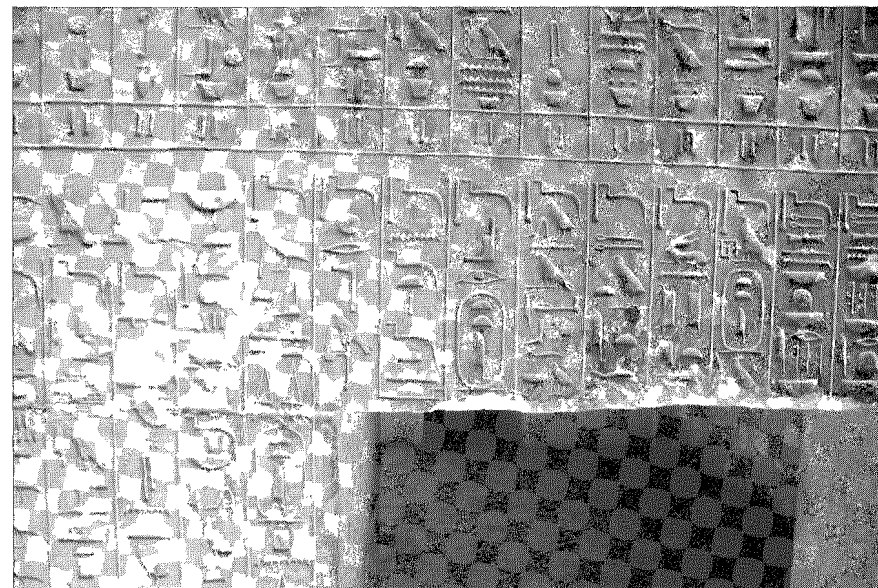
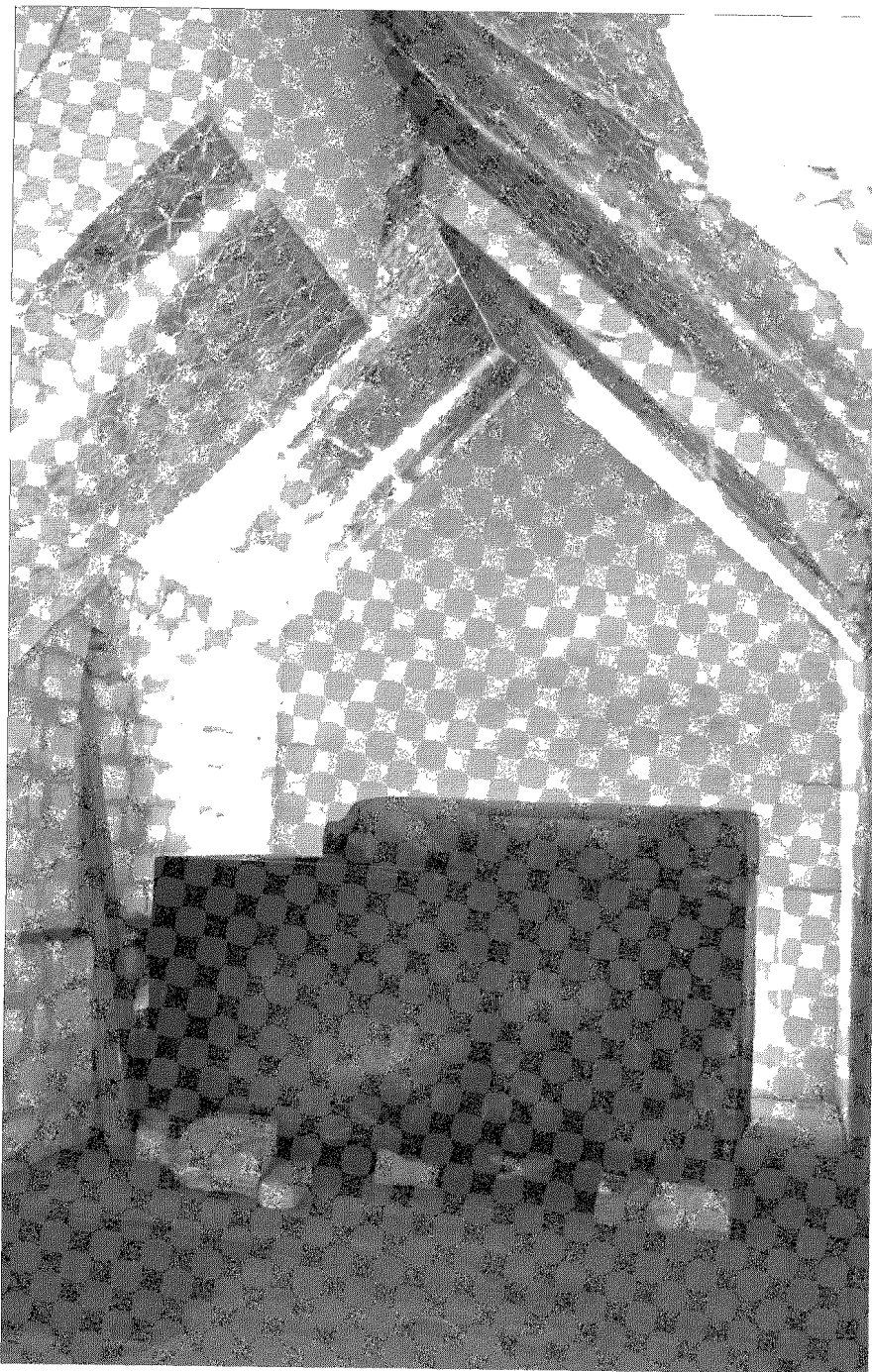

△ Obr. 3. Graf kolísání záplav Nilu v době 3. tis. př. Kr. doložené na tzv. Palermském kameni: největší záplavy se kryjí s dobou realizace největších stavebních projektů v zemi, naopak nejmenší není těžké vztáhnout ke komplikovaným obdobím vývoje.

6. Ekonomický systém: výkonný systém distribuce, redistribuce a výběru daní → partikularizace a regionalizace, rozpad efektivně fungujících centrálních těles, neschopnost limitovaného sdílení ekonomického potenciálu s vrstvou poddaných.

Zcela na závěr můžeme uvést, že proces postupného úpadku v průběhu 6. dynastie mohl být uspišen i obecně se zhoršující ekologickou situací projevující se snižováním výše záplav, což odpovídá obecným poměrům na severní polokouli, jež jsou charakteristické suchým podnebím s výrazným poklesem srážek (Dalfes, Kukla, Weiss 1997; Issar, Zohar 2004). Na obrázku 3 je dobře pozorovatelný pokles výše záplav ke konci období Staré říše a za pozornost rovněž stojí skutečnost, že největší stavební projekty odpovídají periodám, kdy máme k dispozici údaje o nejvyšších záplavách (Den, Džoser, Snofru a Chufu: jedna z posledních studií o záplavách ve starém Egyptě je z roku 2001 – Seidlmayer 2001). Skutečnost, že konec Staré říše proběhl ve znamení sucha, nedokazuje jen kolísání vodnatosti Nilu, ale např. i nález brouků *Poecillus pharao* na mumifikační míse z doby

△ Detail Textů pyramid, jejichž prostřednictvím došlo k panovníkově znovuzrození v pohřební komoře a výstupu na nebe, kde se přidal k ostatním bohům egyptského panteonu. (foto M. Bárta)

◁ Pohřební komora panovníka Tetiho s monumentálním sedlovým stropem s výzdobou hvězdic a kamenným bazaltovým sarkofágem. Západní stěna je zdobena symbolickým palácovým průčelím, předsíň a vlastní komora pak Texty pyramid. (foto M. Bárta)

vlády Pepiho I. Tato mísa byla rituálně pohřbena v jedné z hrobek na pohřebišti v jižním Abúsíru poté, co byla použita v blízkosti hrobky během mumifikace staroegyptského hodnostáře. Původně obsahovala horkou smůlu, ve které nakonec uvízli i tito brouci, kteří žijí pouze v suchém pouštním prostředí. Již tehdy tedy muselo v okolí pohřebišť existovat prostředí suché pouště.¹ Společné byt' nekoordinované působení lidského faktoru a přírodního prostředí tak bylo nad síly prvního staroegyptského státu. A bude trvat dalších 200 let, než vznikne stát nový, zvaný Střední říše (viz kapitoly S. Seidlmayera a V. G. Callenderové v Shaw 2003).

Jak si má chudák čtenář ale představit ono „pokolapsové“ období? Tma a nicota, vymření starých Egyptanů a návrat ke kočování, chovu dobytka a zdobené keramice? Egyptané ani nevvhynuli, ani neodešli, pouze

¹ Identifikace A. Bezděka, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.

politická struktura společnosti byla degradována na úroveň jednotlivých nomů (krajů, případně účelového spojení několika z nich), ve kterých se ujala vlády nová místní elita. Ta byla tvořena z převážné části zejména nobilitou, která se formovala a budovala pilíře svého postavení již v době 5. a 6. dynastie. Končí rozkvět centrálních pohřebišť v oblasti starověké Memfidy, zanikají centrální instituce a naopak těžiště vývoje se přesouvá do provincií, dochází k regionálnímu rozvoji kultur, což nachází svůj odraz zejména v mnoha formách lokální kultury (Seidlmayer v Shaw 2003). Jestliže v době Staré říše byl poslední instancí panovník, nyní to jsou místní nomarchové, kteří jsou neomezenými pány svého teritoria a místní populace, vrchními výběřci daní a zaopatřovateli svého lidu. To názorně dokládají literární texty pocházející z tohoto období (2150–2055 př. Kr.):

„Jeho Excellence, představený kněží, představený pouštních zemí, představený žoldněřů, velký správce nomů Edfu a Hierakonpolis, Anchtifej, statečný, on praví: Já jsem byl počátek a konec (tzv. vrchol) lidstva, neboť nikdo jako já nebyl přede mnou ani nebude po mně; nikdo jako já se ještě nenarodil a nikdy nenarodí. Překonal jsem činy svých předků a ani budoucí generace mě nepředčí v mých skutcích po dobu nejméně milionu let.

Dával jsem chléb hladovým a oblečení nahým; natíral jsem vonným olejem ty, kteří žádný neměli; dával jsem sandály bosým; dal jsem ženu tomu, kdo žádnou neměl. Staral jsem se o města Hefat a Hor-mer v každém okamžiku [neštěstí, kdy] byla obloha zatemněná a země [byla vyschlá /?/ a kdy všichni umírali] hladem na této Apopově písčtině. Jih přišel se svým lidem a sever se svými dětmi; přinesli nejlepší olej výměnou za ječmen, který dostali. Můj ječmen plul vzhůru proti proudu až do dolní Núbie a dolů po proudu až do abydského nomu. Celý Horní Egypt umíral hladem a lidé jedli své děti, ale já jsem nikomu nedovolil zemřít v tomto nomu... Jsem hrdina, jenž nemá sobě rovného.”

(S. Seidlmayer 2003, s. 144–145)

A teprve na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. Kr. dojde k znovusjednocení země pod vedením nomarchů z jihoegyptských Théb a k obnově centrálního egyptského státu, který v sobě ponese prvky předcházejícího vývoje, zejména významné postavení provinciální šlechty ve státní administrativě. První přechodné období (kolaps, decentralizaci či regionalizaci a osamostatnění z pohledu centralistického státu a jeho funkcí) tak můžeme de facto považovat za konkrétní příklad a pevnou součást dynamického procesu obrody a krize jedné konkrétní civilizace, která tímto způsobem dokázala přetrvat další dva tisíce let.

APENDIX

Chronologický přehled – doba Staré říše (2575 – 2150 př. Kr.)²

4. dynastie (2575–2465 př. Kr.)

5. dynastie (2465–2323 př. Kr.)

6. dynastie (2323–2150 př. Kr.)

Teti (2323–2291 př. Kr.)

Veserkare (2291–2289 př. Kr.)

Pepi I. (2289–2255 př. Kr.)

Merenre I. (2255–2246 př. Kr.)

Pepi II. (2246–2152 př. Kr.)

Merenre II. (2152 př. Kr.)

Neitokret (2152–2150 př. Kr.)

LITERATURA

Arnold D. (1999): *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*. New York, The Metropolitan Museum.

Bárta M. (1995a): Ekonomická interpretace pivních džbánů. *Archeologické Rozhledy*, XLVII. Praha, Academia, s. 676–84.

Bárta M. (1995b): Archaeology and Iconography: bd3 and aprt bread moulds and ‚Speisetischszene‘ development in the Old Kingdom. *Studien zur altägyptischen Kultur*, 22: 21–35, Hamburk, Busske Verlag.

Bárta M. (1996): Several remarks on beer jars found at Abusir. *Cahiers de la Céramique Égyptienne*, 4: 127–31.

Bárta M. (1998): Die Tauschhandelszenen aus dem Grab des Fetekty in Abusir. *Studien zur altägyptischen Kultur*, 26: 19–34, Hamburk, Busske Verlag.

Bárta M. (2004): K ekonomice primárních státních útvarů: Egypt v době Staré říše (2600–2200 př. Kr.). In: Šmejda L., Vařeka P. (eds.), *Sedmdesát neústupných let, sborník k životnímu jubileu prof. Evžena Neustupného*. Plzeň, Naklad. Vašek 2004, s. 29–47.

Bárta M. (2005a): Location of the Old Kingdom Pyramids in Egypt. *Cambridge Archaeological Journal*, 15: 2, Cambridge, UK, Cambridge University Press, s. 177–91.

Bárta M. (2005b): Architectural innovations in the development of the non-royal tomb during the reign of Nyuserra. In: Jánosi P. (ed.), *Structure and significance: thoughts on ancient Egyptian architecture*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 105–30.

Dalfes H. N., Kukla G., Weiss H. (eds.) (1997): *Third millennium BC climate change and old world collapse*. Berlin, New York, Springer.

Feinman G. M., Marcus J. (eds.) (1998): *Archaic States*. Santa Fe, New Mexico, School of American Research Press.

² Uvedená chronologie je převzata z výstavního katalogu *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*, New York, The Metropolitan Museum 1999, s. XX.

- Flannery K. V. (1999): *Process and Agency in Early State Formation*. *Cambridge Archaeological Journal*, 9: 1, Cambridge, Cambridge University Press.
- Frankfort H. (1948): *Kingship and the gods: a study of ancient Near Eastern religion as the integration of society & nature*. Chicago, University of Chicago Press.
- Helck, W. (1954): *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*. Ägyptologische Abhandlungen 18, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Childe V. G. (1945): Directional changes in funerary practices during 50,000 years. *Man*, 3-4: 13-19.
- Issar A. S., Zohar M. (2004): *Climate change: environment and civilization in the Middle East*. Berlin, Springer.
- Kanawati N. (1980): *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*. London, Aris and Phillips.
- Kapuściński R. (1994): *Imperium*. New York, Knopf.
- Lehner A. (1997): *The Complete Pyramids*. Cairo, American University in Cairo Press.
- O'Connor D., Silverman D. P. (eds.) (1995): *Ancient Egyptian kingship*. Leiden, New York, E. J. Brill.
- Postgate J. N. (1992): *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*. London, Routledge.
- Renfrew C. (1972): *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C*. London, Thames and Hudson.
- Runciman W. G., (ed.) (2001): *The Origin of Human Social Institutions*. Oxford, Oxford University Press.
- Seidlmayer S. J. (2001): *Historische und moderne Nilstände: Untersuchungen zu den Pegelablesungen des Nils from der Frühzeit bis in die Gegenwart*. Berlin, Achet Verlag.
- Seidlmayer S. J. (2003): První přechodná doba (asi 2160–2055 př. Kr.). In: Shaw I. (ed.), *Dějiny starověkého Egypta*. Praha, BB/art, s. 134–63.
- Shaw I. (ed.) (2003): *Dějiny starověkého Egypta*. Praha, BB/art.
- Stocks D. A. (2003): *Experiments in Egyptian archaeology: stoneworking technology in ancient Egypt*. London, New York, Routledge.
- Strudwick N. (1985): *The Administration of Egypt in the Old Kingdom*. London, Kegan Paul Int.
- Verner M. (1997): *Pyramidy, tajemství minulosti*. Praha, Academia.
- Wilkinson T. A. H. (1999): *Early Dynastic Egypt*. London, Routledge.

*Est animal zwierze, labrum pysk, ubera wymie;
Bestia sit hovado, fera zwierze, arvinaque sadlo,*
začíná „De animalium natura“, jedna z kapitol latinsko-českého Glosáře mistra Bartoloměje z Chlumce, řečeného Klaret. Při pročítání téměř stovky položek se střídavě pohybujeme mezi řeznictvím a kuchyní – jakési zvíře neurčeného druhu se skládá z vlny, smetany, másla, syrovátky, dršťek, svíčkové... de gustibus non disputando est, ale jak se stalo, že „naturou“, tedy povahou, přirozeností středověkého zvířete bylo být budoucí jitrnicí?

O kus dále, kapitola lesní... les se skládá ze stromů, s tím bychom souhlasili, ale i z loučí, prken... opět to samé, pohled utilitární a pragmatický. Učený mistr Klaret a jeho družina popsali ve 14. století celý svět. A svět je velikou zásobárnou, určenou k přetvoření, jeho povahou, „naturou“ je být zpracován.¹

Osamělý výstřelek středověkých učenců... Nikoli. Málokdo obdivuje okolní svět, pojem příroda neexistuje, dnes téměř módní termín krajina zná tehdejší člověk jako obzor, kraj oblohy na horizontu. Rozhlédne se jen někdo. „Lesů našich krásné i divné shromáždění“ zaujme Karla IV. natolik, že jim věnuje téměř třetinu svého zákoníku. Panovník vzdělaný, intelektuál, předbíhající svou dobu, s nímž do chladného Zaalpí pronikalo renesanční uvažování jeho italských přátel.²

A renesance, to bude přece něco jiného, nabídne vyrovnaný pohled, po staletích syrového pohledu se člověk nadechne a vyrazí do okolního světa, okouzlen jeho půvaby. Ano i ne. Krajinomalba a umění vůbec používá téměř jednotný vzor a schéma, prozrazuje pevně stanovenou formu. A obsah, ten pokročí jen mírně. Zalovíme tam, kde skrze poetiku probleskne obsahový posun.

„Já, vepřové ragú, svědčím. Já, masový knedlíček, svědčím. I já, svíčková pečeně, připojím svůj podpis...“ hlásí se svědkové poslední vůle pašíkovy. Renesance oživila antiku, jistě. I fiktivní závěť římského epikurejce Grunnia Korokotty, z něhož se v téměř lidově drsném, rabelaisovském

LITERATURA

V krizovém období se nejvíc sháněnými knihami staly knihy z 60. - 70. let 20. století zabývající se zahrádkářstvím, jež byly psány lidmi, kteří sami zažili období nedostatku. Ještě v roce 2008 jich byly plné antikvariáty. Novou roli sehrály staré svazky upadlých časopisů o chalupaření, zahrádkářství a chatařství, které byly plné různých nápadů a improvizací. Další vlnu zájmu způsobila řada amerických knih o strategii přežívání v divočině, které byly vždy vzhledem k pionýrské a skautské tradici součástí americké identity. Jednalo se zejména o tyto monografie:

Stein M. (2000): *When technology fails. A manual for self-reliance and planetary survival*. Vermont, Chelsea Green Publishing. 405 s.

Výborný úvod do problematiky s řadou odkazů na další knihy. Autor doporučuje zejména tři následující tituly:

Emery C. (1998): *The Encyclopedia of Country Living: An Old Fashioned Recipe Book*. Seattle, Sasquatch Books. 858 s.

Back to Basics: How to Learn and Enjoy Traditional American Skills, from Reader's Digest. New York. The Readers Digest Association 1999. 456 s.

Wigginton E. (ed.) (1972–2004): *The Foxfire Books*. New York. An Anchor Book. Jedná se o mimořádně populární soubor třinácti knih, které shrnují nezajímavější články z Foxfire Magazine, který vychází od 60. let a zabývá se tradičními dovednostmi lidí zejména z Apalačských hor. Nejvíce hodnotné mají být první dva svazky.

Ulehlová-Tilschová M. (1945): *Česká strava lidová*. Praha, Družstevní práce. 630 s. Naivizující a proto již půvabná kniha o kulturní antropologii všedního dne viděná skrze stravu. Například u bramboráků popisuje asi deset krajových variant (halapač, strouhanec, fofrovanec, drn, lata, habučák, toč, bacán a další). Inspirativní čtení o tom, jak z mála potravin vykouzlit mnoho jídla.

INTERNETOVÉ ZDROJE (2007)

Některé internetové zdroje jsou zde uváděny ne proto, že bychom jim beze zbytku věřili, ale protože obsahují odkazy na další důležité stránky. Jsou spíš východiskem než cílem.

Worldwatch Institute: www.worldwatch.org

Rocky Mountain Institute: www.rmi.org

Union of Concerned Scientists: www.ucsusa.org

World Resources Institute: www.wri.org

Greenpeace: www.greenpeace.org

EarthSave International: www.earthsave.org

International Forum on Globalisation: www.ifg.org

Alternative Energy Institute Inc.: www.altenenergy.org

Soumračné světy: dvě století studia konce civilizací

Václav Cílek a Jiří Filip

PODOBÁME SE ŘÍMANŮM. SKONČÍME JAKO ONI?

Minulost je zapomenuta. S kým si mohu dnes popovídat?

Rozhovor člověka a jeho duše. Egypt, 12. dynastie

V polovině 18. století byl svět překvapen výkopy řeckých chrámů a fresek v italském Paestu. Plány a pohledy na slavné antické ruiny se začaly stávat běžnou výbavou šlechtických a měšťanských salonů. Zhruba ve stejné době vydal italský architekt a grafik Giovanni Piranesi dvacet alb, která v propracovaných leptech zachycovala svět antických ruin. Grafická produkce se ve stovkách kopií a variant rozeběhla do celé západní společnosti. Jako už tolikrát se ukázalo, že obrazy víc podněcují imaginaci než psané slovo. Antická uměřenost a stabilita nejenom nalezla svůj výraz v hudbě a architektuře klasicismu, ale také se stala modelem, podle kterého vznikala ministerstva a systém státní správy.

Mělo to háček - lidé té doby četli antické autory, snili o velkých říších, žili podle zásad antického práva a bydleli v budovách, které se těm římským podobaly. Jenže věděli, že celá ta velkolepá stavba antického světa se zhroutila. Báli se, že dopadnou jako Římané. V roce 1776 začal anglický historik Edward Gibbon vydávat svůj slavný epos *Historie úpadku a konce Říše římské*, který můžeme považovat za moderní počátek studia konců civilizací.

Archeologové 19. a 20. století si začali s úžasem uvědomovat, že prakticky všechny velké říše světa - až na Egypt a do jisté míry Čínu a Japonsko - zanikly. Nejlépe to je patrné v pouštních oblastech, kde cestovatel pravidelně nalézá celá zavátá města a hřbitovy nejenom jednotlivých lidí, ale celých dynastií. Většina starších literatur od starověké řecké až po arabskou středověkou filosofii dějin považovala pády říší za nevyhnutelné, protože i lidé a stromy stárnou a zanikají a dokonce i mocná souhvězdí se na obloze posouvají. Pro staré Řeky byla myšlenka, že by někdo mohl zastavit přirozený cyklus úpadku, nesmyslná. Stabilitu vnímali ne jako

neměnnost, ale jako stabilitu pohybu směřujícího ke svému konci, obratu a novému počátku. Lidé i říše měly své osudy a nedalo se s tím skoro nic dělat.

Studium konce civilizací stojí na tradici trvajícím déle než dvě století a stalo se zejména v posledních deseti či dvaceti letech téměř módní záležitostí, do jisté míry živěnou „hollywoodskou“ poptávkou po katastrofách. K čemu dospěli všichni ti historici, filosofové a přírodovědci, kteří své poznatky uložili ve stovkách knih a desítkách tisíc článků? Především je nutné říct, že studium civilizačního konce není nevinná záležitost, protože zejména v období velkých společenských změn vzbuzuje strach a povzbuzuje ty politiky, kteří dávají jistotu železné ruky. Není náhodou, že v Německu 20. let minulého století se tak často hovořilo o evropském světě soumraku – Abendlandu. Podobně i dnes obavy z klimatických změn, růstu počtu lidí a vyčerpání přírodních zdrojů podporují jak výzkumy kolapsů, tak i chiliastickou atmosféru, která je doprovází.

I přes velké množství poznatků jsou hypotézy o konci civilizací vždy kontroverzní, protože historici mají tendenci zesilovat význam nájezdů, občanských válek a politických třenic, zatímco přírodovědci nejraději mluví o klimatických změnách a erozi půdy. V podstatě však panuje shoda, že hlavní příčinou úpadku je pokles tzv. primární produkce, kterou si nejlépe můžeme představit jako souhrn všech potravin, domácích zvířat, palivového a stavebního dříví a nerostných surovin, kterou je daná země schopna poskytnout. Tento pokles je doprovázen neklidem a strachem, který se vyvíjí ve všech druzích konfliktů.

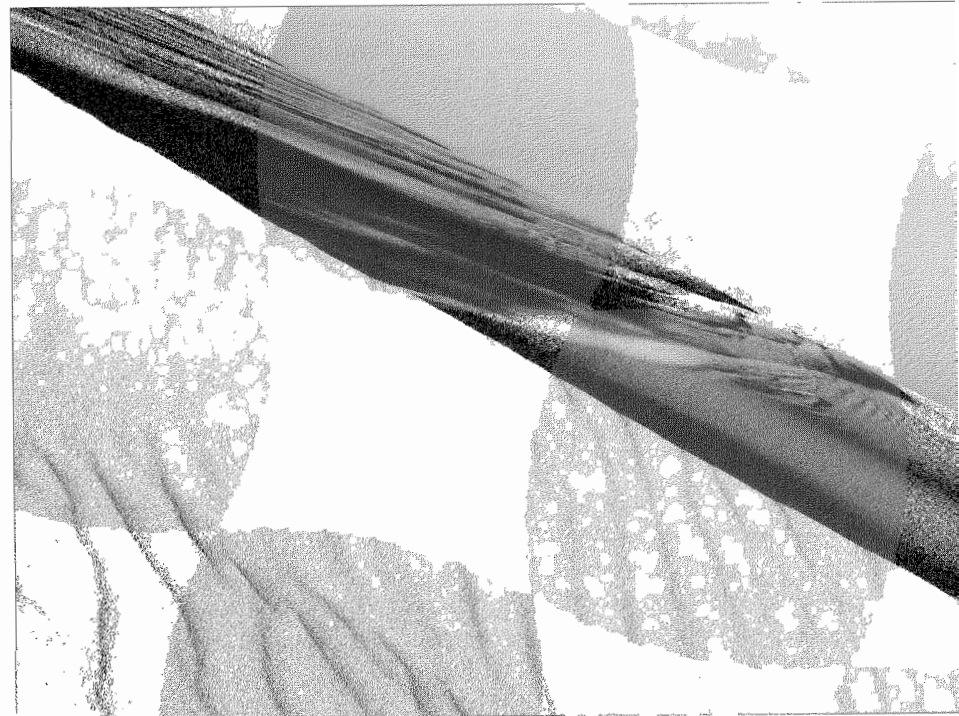
Z hlediska historie a vývoje lidstva není kolaps jednoznačnou katastrofou, protože často stojí na počátku nové, vyspělejší říše, ale z hlediska jednotlivce je neštěstím. Počet obyvatelstva většiny říší, které prodělaly kolaps, klesl nejméně na polovinu (ale někdy i na pouhých 10%) dřívějšího počtu, a to jak v městech, tak na venkově. Mállokterý kolaps je jednoznačná a průzračná záležitost. Většina konců civilizací je směsicí různých faktorů a zpětných vazeb a má individuální charakter.

ZÁKLADNÍ POJMY

Cizí pták se bude žít v lagunách Deltý a svá hnízda bude stavět na hnízdech sousedů.

Slova Nefertiova, Egypt, 18. dynastie

Z hlediska této knihy je nutné definovat základní pojmy, protože slova jako „katastrofa“ můžeme používat v původním smyslu slova, tedy jako

△ Děje ve společnosti si můžeme představit jako pohyb velkého množství písečných zrněk. Těto metody se často používá při matematickém modelování. Na obrázku je patrné, jak malá změna výchozích parametrů, v tomto případě síly větru, může zcela obrátit trendy sedimentace a vytvořit dvě kontrastní prostředí. (foto V. Cílek)

bod obratu na konci cyklu, kterým začíná nový svět; anebo v běžném současném významu jako rychlý, dramatický konec; anebo v různých metaforických zněních typu „to nebyla přednáška, ale katastrofa“. Začneme možná tím nejdůležitějším – vědomím toho, že i my se pohybujeme v nějakém historicky podmíněném a tím nezbytně zúženém kontextu, který můžeme označit jako konceptuální svět. Je přitom důležité si uvědomit, že evropský či střeoevropský konceptuální svět se liší (a podléhá mu) od anglosaského, odkud pochází většina článků a monografií o kolapsech.

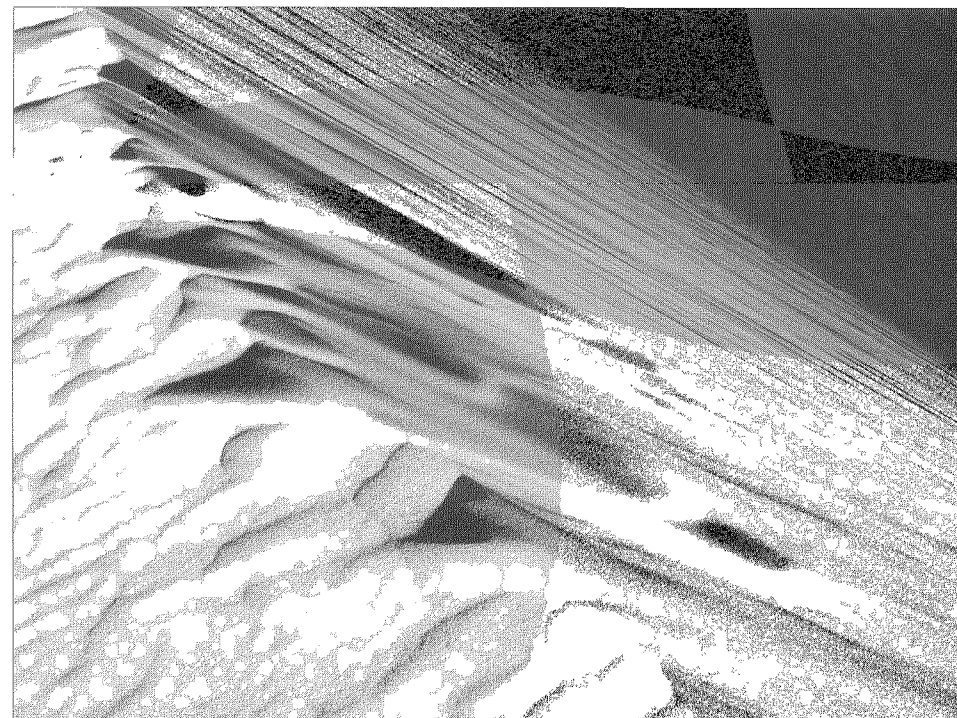
Konceptuální svět (conceptual world): síť pojmů, hodnot, pocitů, myšlenek a názorů, které jsou vlastní určité době a civilizaci. Mnoho mladých generací přehodnocuje hodnoty svých „otců“, což starší generace vnímá jako „konec svého světa“, ale ve zpětném pohledu jde o pokračování poně-

kud jinými prostředky. Rozpad Sovětského svazu sice představuje konec jednoho konceptuálního světa, ale nebyl doprovázen většími válkami, vymíráním ani zhroucením společnosti. Většina antických a středověkých autorů nahlíží na kolaps spíš jako na nevyhnutelný proces stárnutí, zatímco pro současnou společnost představuje citově vypjaté strastiplné neštěstí. Jsme hodně ovlivněni anglosaským konceptuálním světem s jeho maskovanými puritánskými základy, podle kterého kolaps je pádem do chaosu, je zhroucením Božího plánu. Stačí si všimnout spasilských rysů u zachránců světa, jako je James Bond nebo „Spasitel“ v Matrix.

Pokrok (progress, advancement) můžeme definovat jako rozdíl kvalit mezi dvěma body, tedy jako zlepšení vůči minulosti. Toto „zlepšení“ je posuzováno pod určitým úhlem, který je často ideologický. Pokrok, s jakým se rozvíjelo Britské impérium, byl jinak vnímán britskou vládou a jinak indickými patrioty. Slovo bylo v průběhu skoro celého 20. století nadužíváno a to vedlo k tomu, že dnes se mu obvykle vyhýbáme. Přesto je nezastupitelné, pokud například hovoříme o technologickém pokroku nebo o pokroku v učení. Myslíme si, že v zásadě stačí si být vědom toho, kdy mluvíme o pokroku ve smyslu „progressu“ nebo „advancementu“, což je vlastně jakési „pokročení“.

Evoluce (evolution): zvyšování komplexity; rozvíjení; pohyb, který směřuje nějakým, obvykle neznámým a nepředpověditelným směrem. Slovem evoluce dnes obvykle nahrazujeme slovo pokrok. Evoluci si můžeme doslova představit v původním významu jako rozvíjení svitku s nějakým textem namotaným na tyči (či hudbou na magnetovém pásku). Čím déle čteme či posloucháme, tím je děj pokročilejší a složitější. Pak dočteme, svitek převineme na začátek a uložíme.

Budoucnost (future) je v čase před námi, je souhrnem událostí, které teprve nastanou, je tím, co nás teprve čeká; ději, které nemůžeme v přítomnosti znát. A protože budoucnost je nedosažitelná, ale my si ji přesto přejeme poznat, pomáháme si buď analogiemi, nebo studiem vývojových trendů. Historici umění si při studiu hlavních etap evropské civilizace (dobře to je patrné na renesanci) všimli, že většina prvků a trendů byla ve společnosti přítomna již dříve. To, co vytváří určitou civilizaci, je individuální směs („chut“) a proporce, v jakých jsou její prvky namíchaný. Poměrně dobře odhadujeme jednotlivé trendy, ale velice špatně jejich interakce. Velké a složité společnosti mají víc možností vzájemných reakcí, a proto je naše budoucnost ještě hůř odhadnutelná než kdykoliv v minulosti.

△ Kontrastní prostředí do sebe mohou podle místních podmínek přecházet relativně plynule, anebo skokem. Místo písku si můžeme představit např. vietnamskou komunitu v ČR. V prvním pozvolném případě dojde k míšení s místními lidmi a vzniku hybridní společnosti, v druhém případě se minorita uchýlí do ghetta a předěl bude ostrý. Ve skutečnosti to nejspíš dopadne tak, že vedle sebe budou existovat oba způsoby – např. v Kolíně plynulý, ale v Hodoníně ostrý. (foto V. Cílek)

Civilizace (civilization) je chápána různými způsoby, o kterých pojednávají mnohasetstránkové monografie, a pravděpodobně ani v této knize se nevyhneme různým pojetím tohoto slova. V zásadě je možné navrhnout, že (1) civilizace se týká norem a způsobů občanského života, a (2) vytváří jí síť univerzálních nástrojů (bankomaty, letištní terminály) a institucí (soudy, banky, manželský život). Evropské pojetí civilizace jako spokojeného života v určitém, vymahatelném právním rámci se liší od anglosaského pojetí, kde civilizace je protiklad divočiny. Tento rozdíl dobře ukazuje slovo „civilizovat“, které téměř nepoužíváme.

Kultura (culture) se definuje ještě hůř než civilizace a není v silách jedné knihy a možná ani jednoho autora držet se jedné definice. V podstatě se

jedná o soubor duchovních hodnot udržujících a rozvíjejících společnost. Upřesňující definice se pak liší podle velikosti této společnosti. Sociologicky jsou kulturou zvyklosti a způsoby života předávané z generace na generaci. U velkých společností se tedy pojmy civilizace a kultura často překrývají a v tomto překrývajícím se smyslu budeme termín civilizace dále užívat. U malých společností naopak kulturou rozumíme něco lokálního (loutkové divadlo, trávnice, halekání), co se vymezuje vůči celku. Slýcháme, že „civilizace je globální a kultura lokální“.

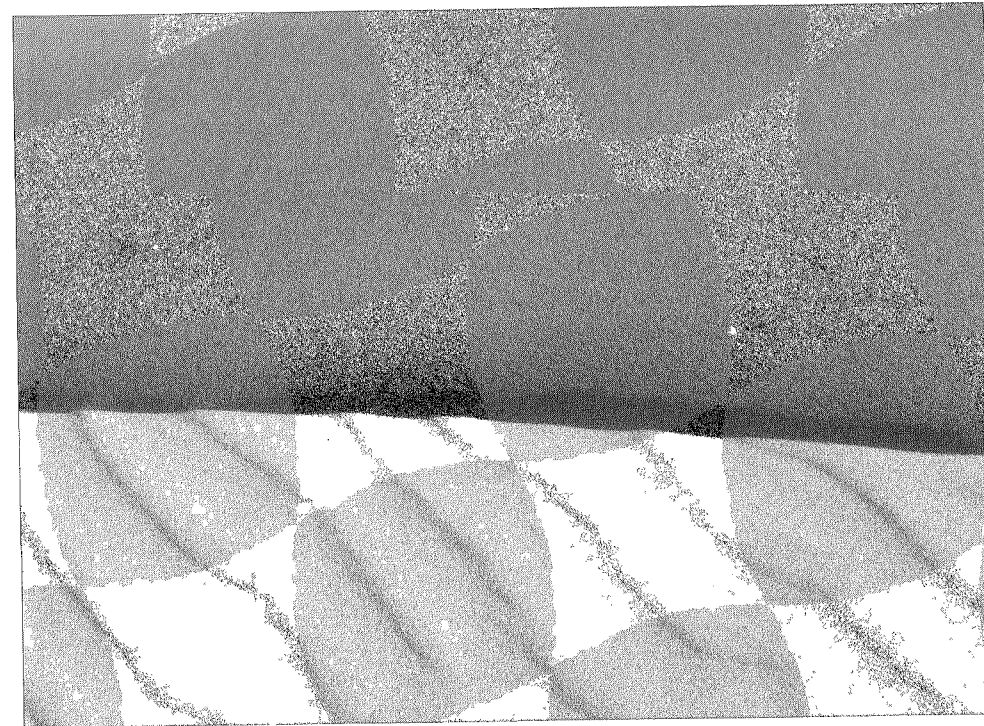
Kolaps (collapse): jedná se o rychlé a nevratné zhroutení společnosti nebo civilizace. Z hlediska této knihy jde o natolik závažný termín, že mu je věnována následující stať.

Úpadek (decline) je pozvolný, roky, desetiletí či několik staletí trvající rozklad a tím i zánik civilizace. Konec Říše západoférické můžeme vnímat jako pozvolný úpadek, který posléze končí „ranou z milosti“, tedy kolapsem způsobeným v tomto případě invazí barbarů.

Přechodné období (transitional period): historicky se jedná o několik desetiletí až staletí trvající přechodný stav, kdy po zhroutení nějakého státního celku vzniká z chaotické situace nové uspořádání. Přechodná období jsou obvykle studována na příkladech dvou dlouhodobě existujících říší – Egypta a Číny. Zatímco u kolapsů studujeme hlavně, proč daná společnost zanikla, tak u přechodných období nás víc zajímá, jak se zase „dala dohromady“.

Katastrofa (catastrophe): náhlý a bouřlivý konec. Na katastrofě je důležitá rychlost změn, dramatičnost události a poměrně velký rozsah zasaženého území. Nevýhodou slova je to, že přešlo do běžného žurnalistického žargonu, protože katastrofy jsou na rozdíl od krizí mediálně vděčné. Původní řecký význam je bod obratu na počátku nového kosmického cyklu. Ve „vážné“ literatuře se tomuto slovu nevyhneme, pokud potřebujeme popsat jevy, jako je výbuch sopky Théra, velké tsunami či pád meteoritu.

Krise (crisis): etymologicky se sice jedná o latinský ekvivalent řecké katastrofy, ale v současnosti jím častěji rozumíme dlouhodobější, chronický stav společnosti či přírody, jako je sucho, hladomor či nekončící klanové války. V synonymických slovnících se často objevuje krize ve smyslu „příležitost“. Mnoho významných kolapsů je dáno souběhem přírodních a sociálních krizí.

△ Obě prostředí mají nejenom společnou hranici, ale také odlišnou vnitřní strukturu. V horní polovině obrázku převládá homogenní mainstreamová kultura, zatímco v dolní části již došlo k vnitřní diferenciaci. (foto V. Cílek)

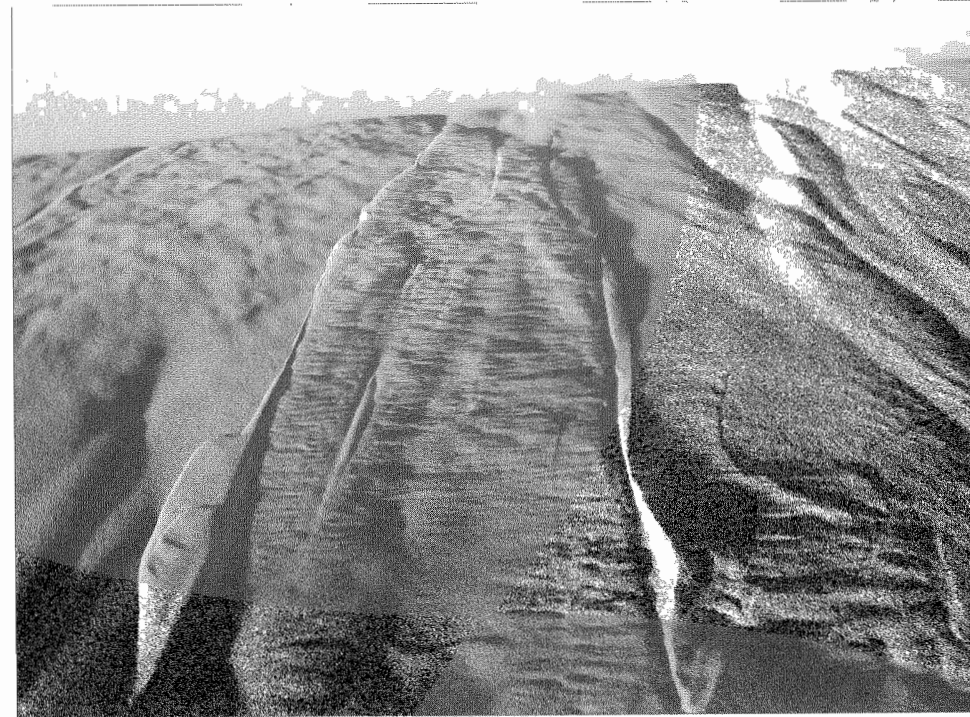
Pole stability (stability field): většina přirozených ekosystémů a lidských společností se vyvinula v prostředí, jehož charakteristiky neustále kolísají. Ve střední Evropě může mít jedna zima „sibiřský“ a následující zima „atlantský“ průběh, ale s lesem jako celkem to nic neudělá. Prakticky všechny přirozené systémy jsou pružně nastaveny na variabilitu a jsou tedy v rámci určitého pole proměnlivostí stabilní. Gregory Bateson v knize *Mysl a příroda* hovoří o mezi tolerance a uvádí příklad pole stability pro komplexitu: v určité chvíli dosáhne počet automobilů na silnici takového množství, že provoz se zastaví.

Hranice stability (práh, threshold): mez nevratné změny, po překročení hranice stability se ustanovuje nová rovnováha. Hranici stability obvykle poznáme, teprve když jsme ji překročili, a ještě ne hned, protože všechny přírodní i sociální systémy mají nějakou setrvačnost.

Primární produktivita (primary productivity, biological productivity): v biologii se primární produktivitou rozumí schopnost ukládat sluneční energii a obvykle se vyjadřuje jako získatelné množství energie na jednotku plochy za určitý čas. Tato definice je příliš abstraktní, a proto si primární (biologickou) produktivitu v našich podmínkách můžeme lépe představit jako souhrn veškerého palivového dříví, potravin, divokých a domácích zvířat, které určitá krajina poskytuje, tedy jako množství biomasy. Z hlediska lidské společnosti se nejedná jenom o množství biomasy, ale využitelné biomasy. Pokles primární produktivity, tedy například nahrazení lesa vřesovištěm, mohou jako v Severoněmecké nížině do určité míry kompenzovat lepším využíváním vřesu jako steliva, paliva a pro výrobu medu. Prakticky všechny kolapsy jsou iniciovány poklesem primární produktivity, který je na nějakou dobu pozastaven nově osvojenou schopností lépe využívat zatím okrajové způsoby obživy (strategie přežívání). Příklady: v mezolitu je lov velké zvěře stále víc zaměňován za rybolov a skoro všechny zemědělské kultury se v suchých obdobích mění na pastevecké. Primární produktivita závisí na množství sluneční energie, vody a živin a na vlastnostech ekosystému. Sekundární produktivita závisí hlavně na lidské vynalézavosti a pracovitosti. Produktivita v ekonomii znamená poměr mezi vloženou prací a ziskem, jde v podstatě o míru účinnosti, která se dá vztáhnout na nějaký sociální pokrok (dělbá práce, daňový systém) či vývoj nových technologií (hrnčířský kruh, umělá hnojiva). V ekonomii vykazuje křivka produktivity většinou stabilní, postupně rostoucí charakter, který bývá přerušen náhlými skoky, a to vesměs nahoru. U primární produktivity jsou běžné výkyvy nahoru a zejména dolů.

Složitost (complexity): každý systém obsahuje jednak nějaké množství částí, jednak určité množství vazeb. Složitost souvisí s provázaností. Svoji povahou je ambivalentní, protože přináší jak schopnost spolupracovat a lépe využívat přírodní zdroje, tak i větší zranitelnost danou množstvím vazeb a jejich řetězením. Kdyby padla Škodovka v Mladé Boleslavi, tak padnou desítky firem, které jsou na ni navázány. Když zavřou uhelný důl, neohrozím jenom horníky, ale také opraváře důlních strojů a svačínářku.

Oživení (recovery): období, kdy se ekosystém či společnost vzpamatovává z kolapsu a opět roste. Kolapsy, krize a katastrofy můžeme rovněž vnímat optimisticky, např. jako les po zhoubné vichřici, která uvolnila místo mladým stromkům, nebo jako konec dinosaurů, který uvolnil prostor pro evoluci savců. Skoro všichni jsme produktem nějaké katastrofy a kolaps byl naší kolébkou.

△ Na předělu písečného hřbetu, který si můžeme v sociálním prostředí představit např. jako úroveň příjmů, došlo k převisu a část zrn v podobě proudového sesuvu je strhávána na úroveň podstatně nižší. (foto V. Cílek)

Sociální náklady (social cost): souhrn všech fyzických, sociálních a psychologických nákladů, které doprovázejí změny. Příklady: (1) ohrazování raně novověkých polí v Anglii jako ochrana před zloději a chudáky během neúrodných let malé doby ledové. (2) Dárfúr, současnost – černí zemědělci v době sucha ohrazují své studně a pastviny před nomádskými beduíny, což nejprve vede k potyčkám, jež jsou pak využity jako záminka ke svržení režimu či „osvobozeneckému boji“, milice podporované vládou provádí genocidu za pomoci zbraní dovezených z Číny, která vlastní většinu soudánských ropných akcí. (3) Česká republika po roce 1990 – vcelku úspěšné budování bohaté kapitalistické společnosti je doprovázeno nejistotou a mnohými stresi, které mají svůj původ v rychlosti změn. V prvním případě Angličané platí za klimatické výkyvy nejenom strachem a hladem, ale také vyššími náklady na bezpečnost. V druhém, klimaticky napjatějším případě iniciují klimatické změny nejprve lokální, později centrálně

organizované násilí. V třetím případě Češi platí za blahobytní neklidem. Kolapsy často začínají růstem psychologických nákladů.

Sociální patologie (social pathology): nezdravý vývoj i konečný stav celé společnosti, který je charakteristický pro období relativního blahobytu anebo krize, tedy pro nadprůměrně bohatá i nadprůměrně chudá období. Obecně uznávané a dodržované zákony, zvyky, morální principy přestávají být během krátké doby, jedné až dvou generací, ale též jen několika roků, většinou společností dodržovány. Jde o dobu kolapsu, ale v oblasti doposud dodržovaných způsobů vzájemného chování. Příklad: německý expresionistický malíř Georg Grosz ve své autobiografii (*An Autobiography*, Berkeley, 1997) popisuje Německo po prohrané válce roku 1918. V poválečném Berlíně byly běžné vraždy a znásilnění, a to i u navrátilších se vojáků, kteří nikdy trestný čin nespáchali. Reportér Ben Hecht pracující pro *The Chicago Tribune* píše v roce 1919 z Německa: „Země utrpěla masové zhroucení. Nic duševně normálního se odtud hlásit nedá.“ Krize obvykle neznamena to, že slušná společnost se octne v nouzi, ale že se přitom zároveň „zblázní“ – stane se sociálně patologickou. Viz též u Seneky „Jestliže je stát příliš zkažený, takže mu nelze pomoci; jestliže je zatemněn zly...“ – Seneca: *O duševním klidu*, Antická knihovna sv. 68.

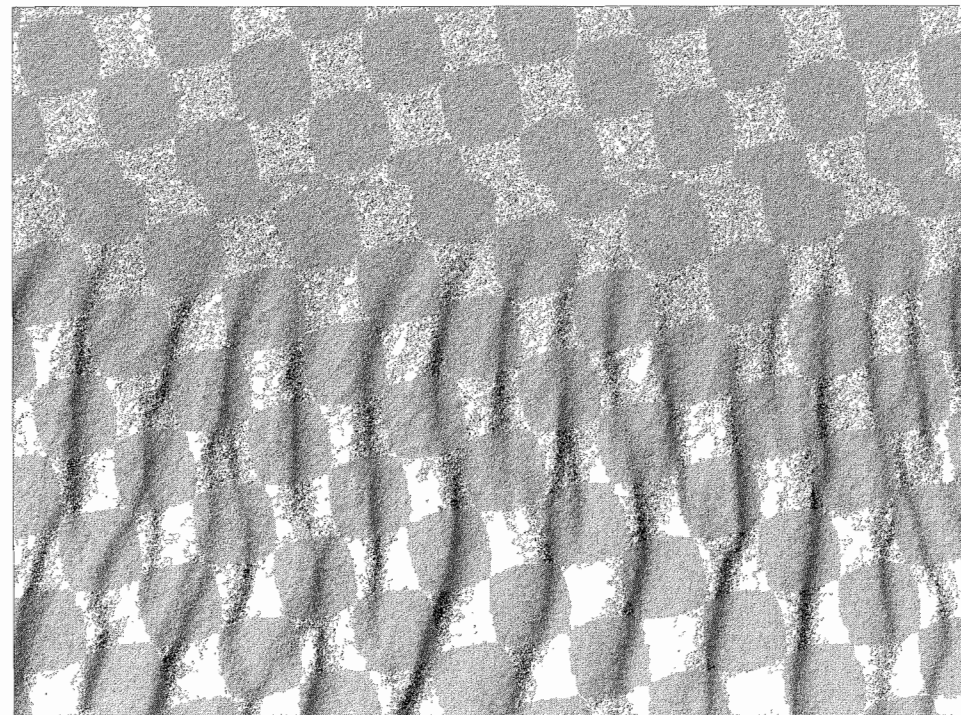
KOLAPS JAKO TRADIČNÍ EVROPSKÉ TÉMA

Ale Nil se zvedá a oni na to nejsou připraveni. Kdekdo říká, nevíme, co se děje na širé zemi.

Rozhovor Ipuura s Panem Všeho, Egypt, Nová říše

V roce 1988 vydal britský historik Joseph A. Tainter v renomovaném nakladatelství Cambridgeské univerzity v sérii „Nová studia v archeologii“ knihu s názvem *Rozpad složitých společností*, která se v roce 2004 dočkala desátého vydání. Podobný osud potká jenom málokteré archeologické knihy. Zatímco jiné monografie na téma „počátků a konců civilizace“, jako byl *Úpadek západu* od Oswalda Spenglera (1918), *Studium historie* od Arnolda Toynbeeho (1962, dvanáctisvazkové vydání) či v novější době Huntingtonovy nebo Fukuyamovy eseje o střetu civilizací a konci historie, se v podstatě staly povinnou četbou, unikl empiričtěji založený a exaktnější svět Tainterovy knihy širší pozornosti.

Rozpad společnosti označujeme stále častěji i v češtině slovem „kolaps“, tedy jazykově nejbližší formou anglického „collapse“, které po úspěchu

△ V detailu má většina předělů prstovitý či zubovitý charakter, takže u zrn „na okraji“ je obtížné přesně říct, kam patří, a navíc i hranice mezi oběma prostředními rychle mění svůj průběh. (foto V. Čilek)

knihy Jarreda Diamonda *Kolaps, jak společnosti upadají a přežívají* (Penguin Books, 2005) již téměř zlidovělo. Kolaps je ve skutečnosti široký termín, který pokrývá řadu procesů. Tainter nabízí tuto definici kolapsu: „Společnost prodělává kolaps, pokud vykazuje rychlou a významnou ztrátu určité (dlouhodobě) ustanovené úrovně sociopolitické komplexity.“ Pod pojmem „dlouhodobý“, který v původní definici není obsažen, rozumí Tainter trvání nejméně dvou generací. Rozpad říše Karla Velikého tedy není kolaps, ale pouze neúspěšný pokus o vytvoření velkého státního celku. Pokud proces probíhá pomalu a projevuje se chronickými potížemi, mluvíme slovy Edwarda Gibbona, autora knihy *The Decline and Fall of Roman Empire* (1776–1786) o úpadku (decline).

Kolaps je zřetelný zejména v těchto oblastech života:

- Nižší stupeň sociální stratifikace a diferenciací.

- Snížení počtu profesních skupin a zaměstnání.
- Menší regulace a integrace společnosti způsobená sníženým řízením elitami.
- Snížení investic do toho, co tvoří viditelný i duchovní základ kultury, jako jsou velké veřejné stavby nebo významná literární a kulturní díla.
- Snížený tok informací mezi skupinami i mezi centrem a periferiemi.

Malé společnosti podléhají kolapsu stejně jako velké, ale není to u nich tak vidět. Pokud se usedlí zemědělci někde v Sahelu změní následkem sucha v potulné pastevece, jde o běžnější a přirozenější proces, než kdyby se rozpadly dejme tomu Spojené státy. Kolaps je něco, co se na různých úrovních v historii stále opakuje. Když se třeba z Děvina u Bratislavy díváme do panonských nížin, tak téměř hmatatelně cítíme kolaps keltské civilizace a Říše římské a rozpad Rakouska-Uherska. Slavné kolapsy se týkají rozpadu čínské říše Západní Čou (kolem roku 1122 př. Kr.), egyptské Staré říše (2160 př. Kr.), Chetitské říše (kolem roku 1792 př. Kr.), minojské civilizace na Krétě (kolem roku 1500 př. Kr.), ale rovněž Mayů, Sumerů, mezoamerických civilizací, a abychom nechodili daleko, rovněž několika pravěkých kultur zejména z období eneolitu, bronzové a železné doby na našem území. Na druhou stranu se na Čechy a Moravy můžeme dívat jako na nezamýšlené vedlejší produkty globální klimatické krize, která zhruba v letech 530–550 postihla značnou část světa, a na České království jako na státní celek, který vznikl ve vakuu, vyvolaném upadkem okolních a předcházejících říší.

Kolaps tedy není úplnou zkázou, nicméně jeho charakteristickým rysem je významná redukce velikosti a hustoty populace. Jinými slovy: města se rozpadnou tak jako tak, ale venkov dílem vymře také. Může se jednat o extrémně rychlý proces. Historik S. Casson popsal pád tureckého impéria v roce 1918 na příkladu jeho hlavního města slovy: „Když spojenci vstoupili do Istanbulu, našli mrtvé město. Vláda prostě přestala fungovat. Nešel nebo jenom občas šel elektrický proud. Nejezdily tramvaje, které hlokovaly ulice. Nikdo nic neuklízěl, z policie se stali bandité vydírající za úplatek své spoluobčany. Všude leželi mrtví koně a lidská těla bylo vidět na chodnících a v bočních ulicích. Voda nešla pít... a to vše byl důsledek pouhých tří týdnů, kdy se městské autority přestaly starat o své povinnosti.“

Anatomii civilizačního kolapsu můžeme popsat tímto obecnějším scénářem: delší dobu dochází k oslabení centrální autority, objevují se nepokoje a vzpoury. Vláda není schopna vybrat všechny daně. Roste vnější tlak lidských skupin z oblastí mimo vliv centrální vlády. Vláda se snaží mobilizovat různé záložní zdroje primární i sekundární produktivity, ale je neú-

△ Jakákoliv nehomogenita, v tomto případě rostlina, má tendenci vytvořit ostrov, jehož jakkoliv kolísavá velikost je určována právě velikostí nehomogenity. (foto V. Cílek)

spěšná. Tato mobilizace zvyšuje tlak na obyvatelstvo, které se zlobí a brání se. Politické centrum upadá a na jeho místě se objevují periferní střediska. Stát přestává chránit své občany. Nastává období bez zákonů. Velké stavby zůstanou nedokončeny. Kultura upadá. Ve městech dochází k prudkému poklesu obyvatelstva a k jeho odchodu na venkov. V městských domech jsou velké místnosti rozdělovány na malé, lidé žijí ve vyšších patrech a když se budova rozpadne, přestěhují se do jiné. Ustává dálkový obchod, stavební materiál je získáván z ruin města. Technologie se zjednodušují a výrobky se omezují na několik základních typů. Redukovaná zemědělská populace se stává soběstačnou v míře, jakou řada generací nepoznala. Svět se zmenšuje, za horizontem krajiny opět leží neznámo. Nastávají temná staletí, ze kterých se opět po nejméně 200–300 letech může vynořit nová civilizace. Na kolaps se tak z perspektivy mírného pásma můžeme dívat i jako na přechodné stadium mezi dvěma fázemi vývoje. Přichází-li však sucho a poušť nebo trvalá degradace půdy, je další vývoj zastaven nebo vyloučen.

POVAHA SLOŽITOSTI

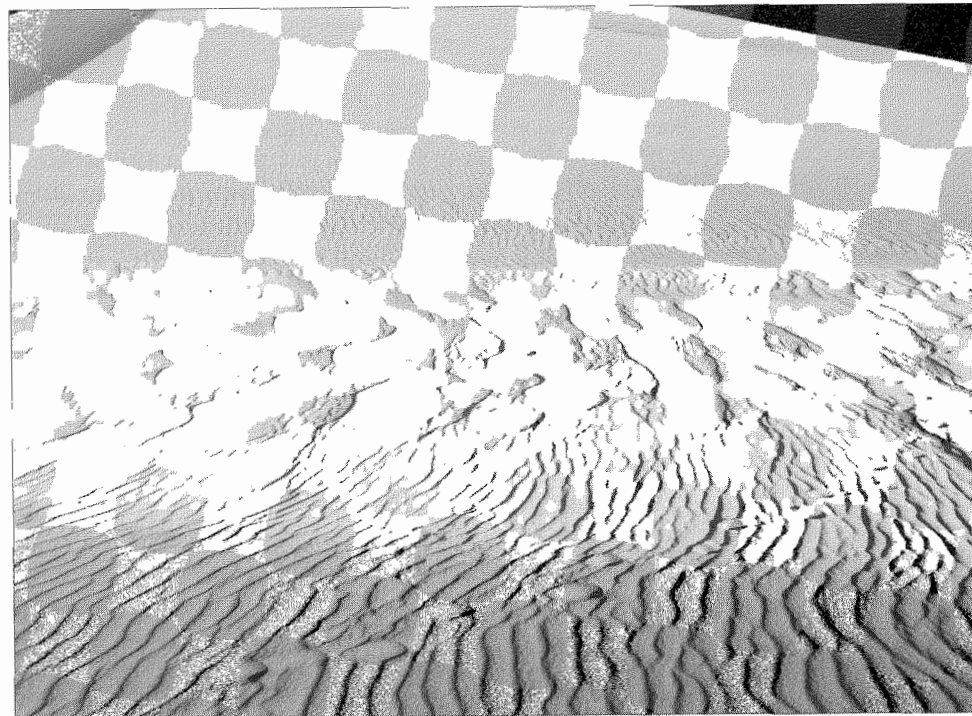
Naše řeč poroste lépe než plevel.

Příběh Výmluvného venkovana, Egypt, Střední říše

Na českém venkově 15. století existovalo dvacet, třicet profesí. V současné Mladé Boleslavi existuje mnoho tisíc druhů různých povolání. Indiáni Severní Ameriky používali kolem tří až šesti tisíc různých kulturních prvků, jako jsou nástroje, ornamenty, součásti lodí apod., ale ve vojenském skladišti americké armády v Casa Blanca se koncem druhé světové války účetní starali o půl milionu různých položek. Vzrůstající míru komplexity si můžeme dobře představit při srovnání běžné samoobsluhy v 60. letech a současného hypermarketu. Množství výrobků je z hlediska předcházejícího vývoje daleko nad jakoukoliv mezí tradiční přirozenosti. Pro složitost je charakteristická nerovnost a heterogenita, protože na různých ekonomických úrovních existuje mnoho sociálních skupin. U starých společností existovala vysoká míra nerovnosti, protože elity byly nesmírně bohaté, ale malá míra heterogenity, jelikož zbytek obyvatelstva se sobě víceméně podobal. Moderní společnost je navíc ještě heterogenní. Téměř každá složitá společnost je permanentně ohrožena rozpadem, podobně jako složitá organická molekula nebo organismus.

Neuvědomujeme si, že jako lidstvo jsme nejméně 99,8 % své existence prožili v jednoduchých společnostech a že velké státy, na kterých zakládáme svoje politické porozumění, jsou ve skutečnosti neobvyklými anomáliemi lidské existence. I mezi prostými lovci a sběrači existuje sociální hierarchie, ale také řada sociálních mechanismů, které brání tomu, aby se vůdce skupiny nebo náčelník stal příliš velkým šéfem. Vznik velkého, centrálně organizovaného státu je do značné míry sociální záhadou, protože pro většinu lidí bylo přirozenější žít v rámci malých, spíš rovnostářských skupin.

Za šest primárních civilizací, ze kterých nějakým způsobem vyrůstají všechny ostatní, jsou považovány Mezopotámie, Egypt, Čína, Povodí Indu, Mexiko a Peru. Samotný pojem civilizace se týká něčeho velkého a organizovaného, proto Joseph Tainter zdůrazňuje, že civilizace povstává z komplexity a se ztrátou komplexity mizí. Toto konstatování zní poněkud triviálně, ale ve skutečnosti nabízí odlišný pohled na vznik, vývoj a zánik společností. V běžné diskusi, třeba o konci mayské civilizace, bychom se soustředili na otázku klimatických změn, eroze půdy, pandemie, války nebo vyčerpání zdrojů energie, ale v tomto případě můžeme ke kolapsu přistupovat jako k problému vývoje jakéhokoliv složitého dynamického systému.

△ V sedle mezi dvěma dunami vanou silnější větry, písek je zde hrubší a mění se i velikost a tvar čeřin. (foto V. Cílek)

ENERGIE V SOCIÁLNÍM SYSTÉMU

Toto srdce nemůže přijmout pravdu.

Slova Chacheperresenobova, Egypt, 12. - 13. dynastie

Složitě společnosti mají velké množství interakcí, jejichž udržování stojí mnoho energie. Sociopolitická organizace a energetická základna jsou dvě strany jedné mince. Ropa a uhlí jsou svým způsobem metaforami počátku a možná i konce moderní společnosti. Člověk je schopen dlouhodobě vykonávat práci odpovídající asi pětině koňské síly, tedy dost na to, aby při vytrvalé práci poháněl jednu silnější žárovku. Zejména díky spalování fosilních paliv však máme k dispozici víc než středověký velmož – armádu 50–150 energetických otroků. Mnoho z nich pracuje zbytečně, plýtvavě anebo se soustředí na pseudočinnost byrokratického rázu. Každý vyřízený služební dopis vlastně představuje ekvivalent několika kilogramů spáleného uhlí.

V jednoduché společnosti pomáhá dělba práce zvyšovat produktivitu a snižovat celkové množství energie nutné např. k výrobě keramického zboží. Hrnčír vyrábí zboží pro celou vesnici, hotové výrobky snadno roznese. Energetické náklady na výrobu hrnců budou dosahovat dejme tomu 90 % a na distribuci jenom 10 %. Protože je úspěšný, pořídí si vola a zboží bude odvážet na městský trh. Náklady na prodej a distribuci stoupnou na 20 %. Vydělá další peníze a bude mít pocit, že jeho sociálnímu statutu lépe odpovídá kůň. Kůň má tu nevýhodu, že je nutné jej přikrmovat zrním, zatímco volovi stačí se popásat. V Anglii roku 1900 sloužila celá čtvrtina orné půdy na pěstování krmného obilí pro koně. Náklady na distribuci okamžitě překročí 30 %. Celá situace začne být mnohem složitější, protože hrnčír již nejedná jenom se zákazníky z řad sousedů, ale s výběřčím daní, správcem tržiště a obchodníkem s obilím. V podobné situaci se však ocitne nejenom hrnčír, ale značná část celé společnosti, jejíž komplexita vzrůstá. Složitá situace potřebuje nějaké organizované vedení, tedy hierarchii a byrokracii. Ale i zisky plynou do jedné, dvou centralizovaných kapes, takže aristokrat uživí hudebníka a opat přepisovače starých knih. První postaví hrad a druhý katedrálu.

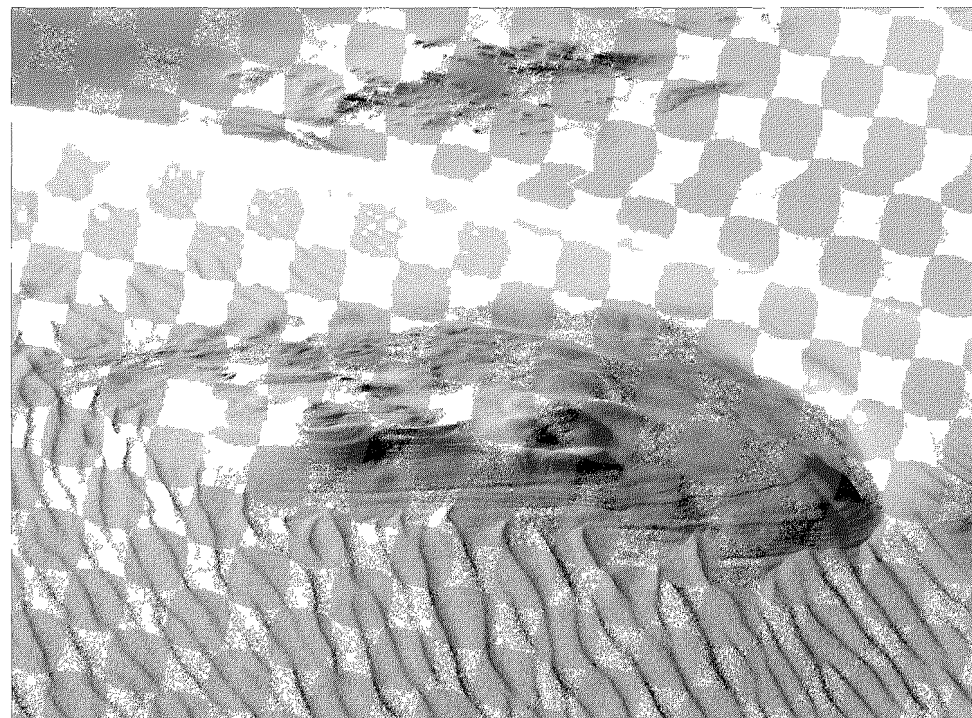
Další rozvoj bude obtížný. Hrnčír bude investovat o 20 % své energie navíc, ale protože její většinu spolknou různé transakce, bude mít jen 5% zisk. Pokud nedojde k nějakému objevu a inovaci výroby, bude se dřít jako mezek a vlastně ani nepozná, že vydělal něco málo navíc. V ekonomii se tomu říká *princip klesajících zisků*. Podobně jako v předcházejícím případě, se v situaci neocitá jenom hrnčír, ale celá společnost. Když Říši římskou „krmil“ Egypt, bylo všechno v pořádku, protože ležel u moře. Když se středozemní obilnice začala vyčerpávat, nastaly problémy, protože suchozemská doprava za císaře Diokleciána byla 26–58krát dražší než doprava lodní, a rovněž vojenské ovládnání vzdálenějších provincií stálo velké prostředky.

VŽDY. KDYŽ SE HISTORIE OPAKUJE. TAK TO STOJÍ VÍC

Vrací se krokodýl?

Příběh Vymluvného venkovana, Egypt, Střední říše

Evropská civilizace dosáhla nejméně dvakrát bodu kolapsu. Poprvé jej v 15. století vyřešila koloniální expanzí, podruhé jej vyřešila během průmyslové revoluce využíváním fosilních paliv. Americké civilizaci hrozilo něco podobného kolem roku 1970, kdy nastal vrchol těžby domácí ropy a USA se staly více závislé na dovozu. Kritikové říkají, že globalizace začala v okamžiku, kdy Amerika začala naléhavě potřebovat ropu.

△ Vlhký a tím soudržnější písek vytváří rigidní blok, který byl odhalen větrem. Nějakou dobu vzdoruje přílivu přinášených zrn, ale postupně vysychá a je erodován. V dlouhodobějším měřítku nemá šanci se udržet, ale v noci může spadnout rosa nebo se obrátí směr větru anebo – a to je nejpravděpodobnější – na tomto místě zanikne, ale na jiném místě se obnoví. (foto V. Cílek)

Složitá společnost investuje do oběhu informací, udržuje silnice a technické sítě. Za malé zvýšení bezpečnosti platí enormním úsilím. Komplexita je vnímána jako pokrok a obecně chválena. Z hlediska pokroku je krásné zahustit dálniční síť, z hlediska údržby to je problém. Nevíme, zda e-mailové spojení je našim dobrodiním nebo prokletím, a je těžké srovnat, zda nás víc stály přepřahovací stanice císařské pošty nebo údržba a zabezpečení serverů a komunikačních družic. Význam knihy J. Tainter o kolapsu složitých společností spočívá v tom, že civilizace nezacházejí jenom na vyčerpání půdy a odlesnění, ale i na vzrůstající komplexitu, jež je čím dál dražší a energicky náročnější a od určitého bodu přináší jenom neustále se snižující zisky.

Pokud nedojde včas k objevu nových zdrojů energie a k vědeckotechnickým inovacím, takto náročně udržovaná komplexita může náhle zkolabovat při neočekávaných změnách buď klimatu, nebo životního prostředí,

v němž se civilizace nachází. Výsledkem je úpadek řízení a spolupráce jednotlivých složek společnosti, a to vytváří atmosféru beznaděje a apatie.

Je to situace automobilu na dlouhodobě přeplněné dálnici.

ÚVOD DO STUDIA KOLAPSŮ: BIBLIOGRAFICKÝ ESEJ

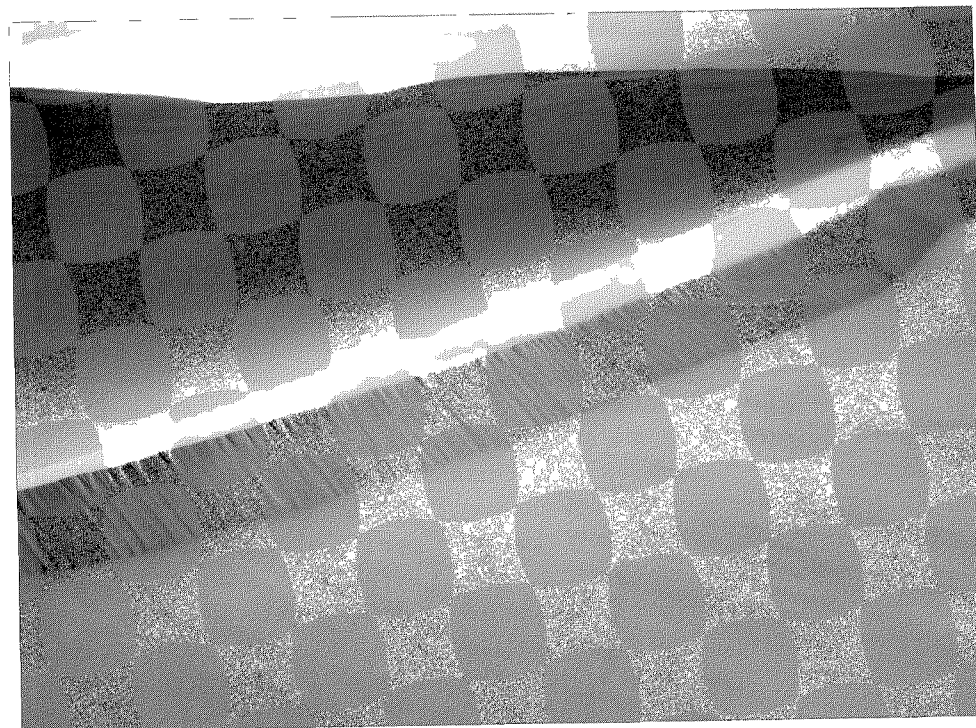
Pak spadla hvězda a oni shořeli.

Příběh Ztroskotalého námořníka, Egypt, 12. dynastie

Náhled na lidské dějiny závisel v minulosti často na chápání struktury světa a na představách o času, jiná byla struktura času a světa v mytických pojetích a jiná opět v rozličných způsobech teologického myšlení, odlišné jsou dějiny člověka v neustále se opakujícím koloběhu věčného návratu, kde budoucnost splývá s minulostí, a zcela jiné ve světech s lineárním chápáním času. V mnohých konceptuálních světech pojem lidských dějin v našem slova smyslu vůbec chybí.

V dalším výkladu se soustředíme na významný rozvoj zkoumání lidských dějin v naší západně-křesťanské civilizaci, který nastává od 17. a 18. století a pokračuje až do přítomnosti. Předcházející století byla zásadně ovlivněna teologickým pojetím světa a člověka a nebudou předmětem našeho pojednání. Přesto se však musíme zmínit o jednom ze starších předchůdců evropských badatelů. Je jím Abd Ar Rahman bin Muhammed Ibn Chaldún (1332–1406), který je považován za jednoho z otců filosofie dějin. Jeho dílo nazvané *Muqaddimah* (úvod, uvedení do studia lidské společnosti a dějin) shrnuje a završuje poznatky o zkoumání lidských dějin a společnosti získané předchozími muslimskými učiteli.

Základy našeho způsobu zkoumání dějin byly položeny, v návaznosti na původní antickou tradici, v renesanční Itálii a vývoj vyústil v dílo Giambattisty Vica (1668–1744) *Scienza Nuova* (Nová věda). Vico podává vývoj lidské společnosti v opakujících se cyklech tří věků: božského, herojského a lidského (podle Harolda Blooma se jedná o věky mytické, aristokratické a demokratické), cyklus věků tvoří věčně opakovanou ideální historii. Vico si byl velice dobře vědom helénské novoplatonské tradice zprostředkované renesančními filozofy a editory antických děl - Ficinem a Pico della Mirandolou - i názorů Joachima da Fiore (1135-1202) vyjádřených v díle *Liber Concordiae Novi ac Veteri testamenti* o existenci tří věků - Boha Otce, Boha Syna a očekávaném příchodu věku Ducha svatého. „Vicoovská“ inspirace je dodnes v Evropě živá a promítá se do řady nedávných i soudobých úvah (od Karla Marxe až po Martina Heideggera), jak je tomu

△ Přichází noc. Písečný hřeben na obrázku je dlouhý asi 200 m a vysoký kolem 6 m. Nerozumíme, proč zde tato poměrně mohutná struktura vznikla, a nevíme, jak dlouho se udrží. Proces jejího formování se vymyká predikci. (foto V. Cílek)

i v pracích českého naturfilosofa Zdeňka Neubauera. Současný přírodovědec pravděpodobně nemůže při studiu kolapsů přeskočit díla tří starších filozofů – Platóna, Joachima da Fiore a Giambattisty Vica, protože ti vymezili konceptuální rámec úvah o vývoji společností a zároveň i emocionalitu tohoto uvažování pohybující se mezi platónskou věčností, vicoovskou inspirovaností a rozjitřeným náboženským patosem fiorovského věku svobody.

S nástupem racionalismu a osvícenství se objevuje nový, na racionalitě a empirickém studiu založený přístup, jak jej můžeme zaznamenat v obsáhlém spisu Edwarda Gibbona (1737-1794) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (šest svazků), který se stal jedním z nejvýznamnějších pojednání o úpadku Římského impéria od časů antiky až podnes. Příčiny pádu vidí Gibbon, ve shodě s antickými autory, v úpadku starobylých římských ctností a v neschopnosti Římanů účinně se bránit vpádu barbarů, zejména Germánů. Závažnou úlohu přisuzuje rovněž

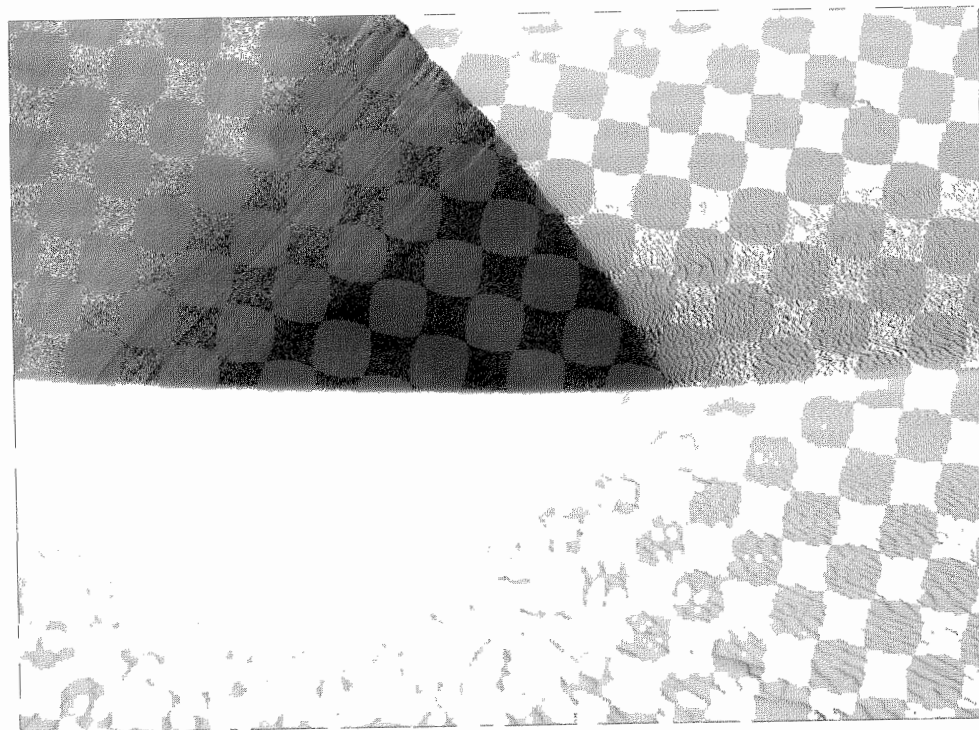
křesťanství, které odvracelo věřící od života pozemského k životu posmrtnému, oslabovalo ochotu bojovat za Věčný Řím odmítáním vojenské služby v římském vojsku.

Po oslabení vlivu jednotného křesťanského pojetí světa koncem 18. a začátkem 19. století vzniká snaha o nové velké a jednotné systémy souhrnně popisující svět a člověka v něm. Zde je nutno se zmínit o dvou významných představitelích německé klasické filosofie se zájmem o dějiny; jsou jimi Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) a Johann Gottfried Herder (1744–1803). Hegelova *Phänomenologie des Geistes* byla jedním ze čtyř děl publikovaných za jeho života, kde vyložil dějiny jako vnitřně protikladný proces neustále se vyvíjejícího světového ducha, od prostého smyslového vnímání po nejvyšší formy umění, náboženství a filosofie, jehož bytostným určením je uskutečňování svobody. Herder v rozsáhlé fresce *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* zařadil lidské dějiny do vývoje celé sluneční soustavy, člověk je zde součástí přírody a neustále se vyvíjí, dějiny jsou sebevytvářením a sebezdokonalováním člověka.

V první polovině 19. století, ale již i dříve, se pod vlivem hrůz Velké francouzské revoluce a Napoleonových dobovačných válek začínají objevovat pochybnosti o schopnosti člověka dopracovat se, užitím vlastního rozumu, vyšších rovin vzájemného soužití a civilizace, v souladu s celkovým vzestupným procesem světa, jak předpokládali mnozí osvícenští myslitelé. Nikolaj Danilevskij (1822–1885) ve své knize *Rossija i Evropa* rozvinul teorii historicko-kulturních typů (typ egyptský, čínský, asyrsko-babylonský, římský, řecký, muslimský atd.), přičemž každý z těchto typů prochází obdobím mládí, dospělosti, stáří a konečně smrti. V tomto kruhovém pohybu lidských dějin není pokroku.

Současně však s šířením evropské civilizace po celém zemském povrchu v 18. a 19. století a v souvislosti s rozvojem vědeckého bádání v přírodních vědách nabylo značného významu pro poznání přírody i zaniklých civilizací cestovatelství. Jsme si vědomi významu výzkumných cest Livingstonových nebo Charlese Darwina, které představují dva exemplární příklady proudu stovek odvážných, ale méně známých cestovatelů. Evropané i Američané se na svých cestách s údivem setkávali nejenom s podivnými, dosud neznámými zvířaty nebo domorodými kmeny, ale také se zbytky dávno zaniklých civilizací. To pravidelně vyvolávalo otázky po příčinách jejich vzniku, vývoje i zániku.

Zmíňme se alespoň o jednom z nich, dnes už nezaslouženě zapomenutém cestovateli, geografu a klimatologovi Ellsworthu Huntingtonovi (1876–1947). Ellsworth Huntington se narodil v Galesburgu ve státě Illinois. Po studii na Milton High School v Massachusetts se přihlásil

△ Lineární pohyb písečných zrn se mění na cyklický. V příkré písčité depresi vzduch proudí podobně, jako když mícháme v hrnečku čaj – kolem dokola. Nevzniká však žádný kruh, ale několik geometrických ploch, které se protínají v tupých i ostrých úhlech. (foto V. Cílek) Všechny fotografie v této kapitole byly pořízeny v Great Sand Dunes National Park, Utah.

na Harvard, ale nedostatek peněz ho přiměl navštěvovat méně nákladnou Beloit College. Po absolvování pracoval v misionářské škole v Turecku a v roce 1901 se vydal na svou první významnou výpravu vorem dolů po řece Eufrat. Po získání místa na Harvardu podnikl spolu s prof. Davisem výpravu na americký Západ, kde počítali, jako jedni z prvních, letokruhy sekvojí, aby posléze společně zkoumali též oblast střední Asie.

Huntington byl udiven vyprahlostí a pustotou některých míst, kde dříve zcela zřejmě rozkvétaly civilizace, nyní již zmizelé v písku. To ho vedlo k myšlence rozvinout grandiózní teorii vývoje civilizací v závislosti na hlubokých, rozsáhlých a pravděpodobně i globálních cyklických změnách klimatu – „pulzacích“, způsobených variacemi intenzity slunečního záření. Podnikl pak ještě dlouhodobou výpravu do Himálaje. Výsledkem byla jeho první kniha, v níž předložil svůj nárys budoucí soustavné teorie, nazvaná

The Pulse of Asia. V roce 1909 obdržel na Yale doktorát z geologie a získal trvalé místo vysokoškolského učitele.

V roce 1915 opustil Yale, vrátil se domů do Miltonu a až do konce života se věnoval psaní knih a odborných článků na témata změn klimatu a doprovozných civilizačních změn. Byl rovněž horlivým čtenářem děl Spenglerových a Toynbeeho a jeho celoživotní úsilí souznělo s velkými generalizacemi vývoje lidstva, rozvíjenými koncem 19. a začátkem 20. století. V roce 1945 uveřejnil své poslední a vše shrnující dílo *Mainsprings of Civilization*. I když jsou již dnes mnohé jeho názory překonány (názory na eugeniku a raso-ovou teorii), jeho poznatky a myšlenky týkající se vlivu změn klimatu na vývoj civilizací vyvolávají dojem, jako by byly napsány dnes. Jeho podnětné dílo dodnes zůstává ještě v mnoha ohledech náležitě vědecky nevytěženo.

Následující generace filosofů dějin, současníků Huntingtonových, která znala dílo Nikolaje Danilevského, zažila již první a většina i druhou světovou válku. V jejich dílech je myšlenka lidského pokroku zcela opuštěna a naděje lidstva je nanejvýš transcendentní. Současně se prohlubuje cyklické pojetí vývoje jednotlivých civilizací. Oswald Spengler (1880–1936) ve své době vlivném dvousvazkovém díle *Der Untergang des Abendlandes* rozdělil civilizace na typ apollinský, magický a faustovský, kultury prodávající postupný vývoj od mládí přes dospělost až po stáří, který je naplňováním jejich původní duše a osudu. Spengler byl přesvědčen o blížícím se konci naší faustovské civilizace. Spengler byl přítelem pruského filosofa Moellera von den Brucka, který dva roky před svou sebevraždou v roce 1925 vydal knihu *Das dritte Reich*, která dala pojmenování nacistické Třetí říši. Moeller věřil, že západní civilizace v sobě nese zárodek destruktivity, který ji nakonec zničí. Spengler neměl nacistický režim rád, ale přesto musel přihlížet, jak jeho zjednodušené myšlenky pomáhají budovat německou válečnou ideologii.

Technická poznámka: Studium kolapsů někdy není nevinná záležitost, protože společnost, která se cítí ohrožena, toleruje nebo přímo vynáší k moci vládu tyranie. Připomíná to radikální husitský názor, že konec světa je blízko, a proto je možné používat jinak neospravedlnitelné metody. Pročítáme-li se současnými „kolapsovými“ monografiemi a články, snažíme se nejprve zařadit autora do jedné ze tří hlavních kategorií:

- Autor, který chce vědět, co se skutečně stalo.
- Autor, který se bojí současného vývoje společnosti a v minulosti hledá katastrofické analogie.
- Autor, který využívá strachu z vývoje společnosti k prosazení nějakého svého náboženského, sociálněutopického či ekonomického názoru či cíle.

Pohnutky bývají téměř vždy smíšené, ale obvykle jedna ze tří výše uvedených převažuje. Pokud zůstáváme ve sféře studia, dostáváme se sice do různých diskusí, ale skutečně zpozornět bychom měli v okamžiku, kdy se kolapsově téma, např. ve formě zániku starého světa, dostává do slovníku politických stran. (konec poznámky)

Arnold Joseph Toynbee (1889–1975) ve velmi obsáhlém díle *A Study of History* (úhrnně jedenáct svazků a dodatek) rozlišil jednadvacet civilizací, které existovaly nebo existují na zemském povrchu. Civilizace procházejí vývojovými stupni, které nemusí po sobě nutně a osudově následovat, rozeznává civilizace ustrnuvší ve vývoji a nehybné, věří v obnovu naší západní upadající civilizace náboženstvím.

Pitirim A. Sorokin (1889–1968) po zhodnocení děl svých předchůdců, zejména Danilevského, Spenglera a Toynbeeho, odmítl studium dějin jakožto řady vznikajících a zanikajících, více či méně rozlišitelných civilizací a v díle *Social and Cultural Dynamics* se soustředil ve vývoji společnosti na střídání kulturních mentalit – ideační, smyslové a idealistické. Západní komunita je hedonisticky smyslová a tudíž na konci svého vývoje, po němž přijde společnost idealistická nebo ideační.

Přístupme však konečně k poslední generaci filosofů dějin – našich současníků, jejichž myšlení se rozvíjelo v podmínkách studené války a bipolárního světa rozděleného mezi dvě supervelmoci. S touto situací bylo nutné se nějak myšlenkově vypořádat a po rozpadu Sovětského svazu hledat nový úhel pohledu na lidské dějiny. Jared Mason Diamond (*1937) se v knize *Guns, Germs, and Steel: The Fates Human Societies* pokusil vysvětlit, proč euroasijské civilizace přežily a překonaly všechny ostatní. Podle Diamonda není příčinou intelektuální, genetická či morální nadřazenost. Jejich úspěšnost lze odvodit ze schopnosti společností efektivně ovládnout nabízené místní zdroje v podmínkách pestrého životního prostředí s mnoha zpětnými vazbami.

V knize *The End of History and the Last Man* vydané v roce 1992 Yoshihiro Francis Fukuyama (*1952) překvapil myšlenkou, že konec studené války není jen koncem bipolárního světa a ideologického vývoje lidstva, ale také vítězstvím tržní ekonomiky a liberální demokracie jako dosud nejlepšího způsobu lidského soužití. V pozdějších knihách vyjádřil obavu z kontroly lidské biologické podstaty, ovlivnění vlastní evoluce člověkem a z hrozivých důsledků, které by to mohlo mít pro liberální demokracii. Samuel P. Huntington (1927) v knize *Clash of Civilizations* se podobně jako Fukuyama soustředil na svět po studené válce. Domnívá se, že budoucími zdroji konfliktů nebudou ideologie nebo ekonomické struktury, ale že

hlavní střety nastanou v budoucnosti mezi lidskými skupinami a národy z různých civilizací, tak jak se utvářely na Zemi během posledních staletí nebo tisíciletí. Rozeznává okruh Západní, Latinskou Ameriku, Islámský, Čínský, Hinduský Orthodoxní, Buddhistický, Japonský a možná Africký, mezi nimiž budou ve zlomových kulturních zónách vznikat rozhodující konflikty. Západ může ztratit svou dominantní roli, nepřizpůsobí-li se včas těmto určujícím podmínkám budoucího vývoje.

Hubert H. Lamb (1913–1997), původem z Bedfordu v Anglii, byl současně a pokračovatelem E. Huntingtona ve zkoumání vlivu klimatických změn na vývoj lidských civilizací. V knize *Climate: Present, Past and Future*, vydané poprvé ve dvou dílech v letech 1972 a 1979 (a její populárnější verzi *Climate, History and the Modern World*, 1982), pojednává o rozsáhlém období klimatické a lidské historie posledních 10 000 let. Ptá se, jakým způsobem lze rekonstruovat minulé klima a jak v minulosti fluktovalo. Klima je chápáno spíše jako katalyzátor nebo spínač, než jako kauzální činitel rozhodujících událostí a proměn v lidských dějinách. Společnosti musejí být připraveny na budoucí neodvratné změny světového klimatu. Lamb věřil, že od roku 1950 dochází k jeho postupnému ochlazení.

Na závěr se musíme zmínit o významné skupině vědců rozvíjejících nový vědní obor zabývající se lidskými dějinami, tzv. kliodynamiku, jak byl tento obor nazván jedním z jeho hlavních protagonistů profesorem Petrem Turčinem, působícím nyní na University of Connecticut v USA. Do oboru dále významně zasáhli Andrej Korotajev z Ruské státní univerzity humanitních věd a Darja Chalturinová z Centra pro regionální studia Ruské akademie věd. Název vznikl spojením slov Klió – starořecká múza dějepisce, a dynamika – věda zabývající se časově proměnnými procesy.

Je zřejmé, že dějiny jsou tvořeny časově proměnnými procesy, vznikají velká impéria a opět se rozpadají, hustota osídlení se zvyšuje až k nějaké hranici, kdy dojde náhle k jejímu poklesu, ekonomické systémy rostou a opět zanikají, překvapivě se šíří nová náboženství a opět zanikají. Kliodynamika nahlíží na lidské společenství jako na nerovnovážný komplexní systém s různou úrovní hierarchizace a zpětnými vazbami a vychází z předpokladu, že tyto procesy jsou popsitelné matematickými modely, jejichž správnost je možno ověřit na získaných údajích o minulých procesech, pokud ovšem jsou v potřebné míře k dispozici. V některých případech lze pak obecně sledovat dynamiku vývoje za určitých výchozích předpokladů (např. hustota osídlení, výnosnost půdy, celková plocha půdy k obdělávání, kolísání průměrných ročních teplot, závislost produkce na srážkách atd.).

Přestože kliodynamika abstrahuje a provádí určité zjednodušení složitých procesů v lidských společenstvích, přispěla významně k porozumění civilizačním kolapsům i sekulárním cyklům řádově století trvajících oscilací v osídlení, sociálních a politických strukturách historických agrárních společností Číny, Blízkého východu, starověké Mezopotámie, Egypta i třeba středověké Francie či Anglie.

Není možné na těchto několika stránkách shrnout zhruba 250 monografií, které k danému tématu evidujeme (výběr – viz příloha). Nás samotné překvapilo, o jak složitý a vnitřně rozrůzněný „korpus“ se jedná. Pokud bychom jako jeho základní rovinu vnímali souvislost kosmických cyklů s vývojem Země a lidské společnosti a dále myšlenku, že na stavu lidské společnosti závisí i stav přírody, dostáváme se do sféry jedné z mála základních otázek lidstva. Tato sféra je reflektována tak základními tradicemi, jako je staroegyptská pesimistická literatura, Starý zákon, konfucióvská a taoistická tradice či řecká filosofie. V posledních padesáti letech však pozorujeme ústup od spekulativní tradice směrem k přírodovědným a archeologickým výzkumům. Význam přírodních věd a archeologie spočívá v konkrétních odpovědích na otázky pádu civilizací a je zřetelný. Význam teologických a filosofických prací je často „neviditelný“, protože vytvářejí způsob, jak o těchto záležitostech uvažujeme.

MŮŽE EXISTOVAT NĚCO JAKO „POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE“?

Dal jsem vodu žíznivému. Ukázal bloudícímu jeho cestu a ochránil jsem oloupeného.

Příběh Sinuhe, Egypt, 12. dynastie

Už samotná skutečnost, že kolapsy se neustále opakují a přitom vykazují určitou podobnost struktury, podle našeho názoru ukazuje na tyto hlavní aspekty:

1. Civilizace a tedy lidé jsou obtížně poučitelní, protože lidská povaha se mění jen málo a je určena převážně geneticky jako povaha lovce a sběrače, žijícího ve skupinách o počtu nejvýše 200 osob. Setrvačnost lidské povahy si dobře uvědomujeme při četbě antických děl, jako je např. Sallustiova *Válka s Jugurthou*, nebo četných děl byzantské říše (Michal Psellos, *Byzantské letopisy*).
2. Historie se neopakuje, opakují se jenom její prvky a tvary. Každá historická situace je neopakovatelná, a zdaleka nejvíc jedinečná je situace

současné společnosti. K tomu, čím žijeme, a tím i k naší budoucnosti neexistuje žádná celková paralela, ale jenom dílčí podobnosti. Poučení z historie pro nás buď vůbec neexistuje, anebo se týká témat tak obecných, byť zásadní důležitosti, jako je pozorování, že veškeré civilizace jsou *přechodné a zranitelné záležitosti*. Příklad: žádná civilizace nebyla ohrožena nedostatkem ropy, ale částečnou příčinou několika jiných kolapsů (Mesa Verde v Arizoně, Velikonoční ostrov) bylo odlesnění a tím nedostatek materiálu a energie. I přestože je situace naší civilizace bezprecedentní, máme řadu dobrých důvodů k historickému pesimismu i historickému optimismu.

3. Pesimistický postoj: už v nejstarších literaturách světa, tedy egyptské a sumerské, nalezneme překvapivě velké množství katastrofických textů. Ve „Slovesch Nefertiových“ čteme: „*Řeka egyptská je suchá... země je v ruinách... neboť srdce člověka se stará jen o sebe...*“ Svědectví literatury ukazuje, že úpadek či kolaps je vnímán současnými a intelektuály, jejichž hlas nedoléhá do míst, kde se tvoří reálná politika. Příklad: Spolužák Š. zastávající v Bruselu na dvoře EU důležitou funkci byl navštíven českým premiérem a zavedl řeč na kolapsy. Pan premiér je překvapeně poslouchal a pak se zeptal: „*Můžete mi uvést nějaký příklad, kdy civilizace skončila kolapsem?*“
4. Optimistický postoj: anglická pobřežní města byla řadu staletí ničena bouřlivým příbojem, což je kombinace vysokého přílivu a silných větrů, které dál zvedají hladinu moře. Britové vydali zákon, který zakazoval výstavbu v kritických oblastech, a přemístili sídla dál od moře, takže podobné katastrofy se již neopakovaly.

Zatímco ve velkých světových literaturách je uvažování o kolapsech rozvíjeno v mnoha monografiích, je podobné téma v české literatuře reflektováno spíše nehojnými dílčími studii a několika díly překladové literatury. Myslíme, že tuto monografii píšeme hlavně proto, abychom „pod jednu střechu“ přivedli badatele ve vědách přírodních i humanitních a položili cosi jako tuzemský základ výzkumu kolapsů.

LITERATURA

- Assmann J. (2002): *Egypt. Theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha, Oikoymenh.
Bloom H. (2000): *Kánon západní literatury*. Praha, Prostor.
Čílek V. (2006): *Tsunami je stále s námi. Eseje o společnosti, klimatu a katastrofách*. Praha, Alfa Publishing.

- Diamond J. (2005): *Collapse. How Societies Choose to Fail or to Survive*. Penguin Books.
Issar A. S., Zohar M. (2004): *Climate Change - Environment and Civilisation in the Middle East*. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag.
Neubauer Z. (2007): *O počátku, cestě a znamení časů. Úvahy o vědě a vědění*. Praha, Malvern.
Tainter J. (1998): *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge University Press.

Další práce jsou citovány v příloze.

PŘÍLOHA: KOLAPSY, CYKLICITA A KONEC CIVILIZACÍ VE FILOZOFII DĚJIN A PŘÍRODNÍCH VĚDÁCH – DŮLEŽITÉ MONOGRAFIE

Následující seznam literatury byl připraven zejména pro českého čtenáře, který se chce seznámit se základní literaturou o filozofii dějin obecně a o krizi a kolapsu civilizací speciálně. Při výběru jsme dali přednost monografiím v češtině, a to jednak původním – těch není příliš mnoho – a jednak také překladům, kterých v poslední době poněkud přibývalo v souvislosti se zvýšeným zájmem o téma pádu rozvinutých civilizací. Časopiseckých článků najdete jen několik, protože rozšířením souboru na tyto články by jeho rozsah neúměrně vzrostl. Pokud jde o cizojazyčné monografie, věnovali jsme pozornost pouze významným autorům a jejich hlavním dílům, přičemž jsme si vědomi toho, že tento výběr je nutně subjektivní. Nicméně jsme přesvědčeni, že pokud čtenář se zájmem o obor prostuduje alespoň výběr z uvedených titulů, získá dobrý přehled o filozofii dějin a současných názorech na kolapsy civilizací. Mnohá témata pak přecházejí do interdisciplinárních oblastí, kde se setkává filozofie dějin, sociologie, archeologie a konkrétní obory přírodovědecké včetně matematiky.

- Acot Pascal (2005): *Historie a změny klimatu - Od velkého třesku ke klimatickým katastrofám*. Praha, Karolinum, 1. vydání, 289 s., z francouzského originálu *Historie du climat / Du big bang aux catastrophes climatiques*, Perrin 2003.
- Apoleny A. B. (1980): Epidemics and Famine in the Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, 10: 643–63.
- Arendtová Hannah (1994): *Krise kultury*. Praha, Mladá fronta, 1. vydání, 160 s., z anglického originálu *Between Past and Future*, New York, Viking Press 1961, přeložil Martin Palouš.
- Baillie Mike (1999): *Exodus to Arthur. Catastrophic Encounters with Comets*. Batsford, B.T. Ltd., 272 s.
- Bark William Carroll (1958): *Origins of the Medieval World*. Stanford University Press, 176 s.
- Bateson Gregory (2006): *Mysl a příroda. Nezbytná jednota*. Praha, Malvern, 5. vydání, 197 s., z anglického originálu *Mind and Nature: A Necessary Unity*, 1995, přeložila Lucie Šavlíková.
- Battarbee Rick, Birks John, Mackay Anson (2005): *Global Change in the Holocene*. London, Hodder Arnold, 528 s.
- Bawden Garth, Reyecraft Richard M. (eds.) (2001): *Environmental Disaster and the Archaeology of Human Response*. Albuquerque, Univ. of New Mexico Press.
- Berdajev Nikolaj (1994): *Filozofie lidského osudu - Fragmenty z knihy Smysl dějin*. Brno, nakl. Zvláštní vydání, z ruského originálu *Смысл истории - опит философии человеческого судьбы*, Berlin, Obelisk 1923, přeložil Ivo Pospíšil, 46 s.
- Berdajev Nikolaj (1995): *Смысл dějin*. Praha, ISE edice Oikúmené, 1. vydání, 159 s., z ruského originálu *Смысл истории* přeložili Jan Kranát a Irina Mesnjankina.
- Berdajev Nikolaj (1996): *Sebezpoznaní*. Praha, nakl. Argot Vitae, 45 s., přeložil Jiří Štolba.

- Bergdolt Klaus (2002): *Černá smrt v Evropě - Velký mor a konec středověku*. Praha, Vyšehrad, 1. vydání, 236 s., z německého originálu *Der Schwarze Tod*, München, Verlag 2002, přeložil Jan Hlavička.
- Berger A., Imbrie J., Hays J., Kukla G., Saltzman B. (1984): *Milankovitch and Climate: Understanding the Response to Astronomical Forcing*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 490 s.
- Bertalanffy Ludwig von (1972): *Člověk - robot a myšlení*. Svoboda, 1. vydání, kapitola Několik pohledů na „kulturologii“, z anglického originálu *Robots, Men and Minds, Psychology the Modern World*, New York, G. Braziller 1967, přeložil Jan Kamaryt.
- Blackmoreová Susan (2001): *Teorie memů - Kultura a její evoluce*. Praha, Portál, 1. vydání, 302 s., z anglického originálu *The Meme Machine* přeložil Martin Konvička.
- Blaha Stephen (2002): *Life Cycle of Civilizations*. Pingree-Hill Publishing, 260 s.
- Bloch Marc (1967): *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*. Praha, nakl. Svoboda, 1. vydání, 183 s., z francouzského originálu přeložila Anna Ondrušková.
- Brander Bruce G. (1998): *Staring into Chaos: Explorations in the Decline of Western Civilization*. Spence Publishing Company, 418 s.
- Braudel Fernand (1980): *On History*. Trans. s. Matthews, Chicago Univ. Press, 226 s.
- Braudel Fernand (1994): *A History of Civilizations*. Trans. Richard Magne, A. Lane, The Penguin Press, 600 s.
- Braudel Fernand (2001): *The Mediterranean in the Ancient World*. Trans. s. Reynolds, London, A. Lane, 407 s.
- Bray R. S. (2000): *Armies of Pestilence: The Impact of Disease on History*. Barnes and Noble Books, 258 s.
- Brown Neville (1995): *The Impact of Climate Change: Some Indications from History - AD 250- 1250*. OCEES Research Papers, Mansfield College, Oxford, UK, 58 s., ISBN 1900316021.
- Brown Norman Oliver (1991): *Apocalypse and/or Metamorphosis*. University California Press, 200 s.
- Budil Ivo T. (1995): *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha, Triton, 2. vydání, 239 s.
- Budyko M. I., Golitsyn G. S., Izrael Y. A. (1985): *Global Climatic Catastrophes*. Springer-Verlag, 97 s.
- Budyko M. I., Golitsyn G. S., Izrael Y. A. (1988): *Global Climatic Catastrophes*. New York, Springer-Verlag, 99 s.
- Buchanan Patrik J. (2004): *Smrt Západu*. Praha, Mladá fronta, 1. vydání, 402 s., z anglického originálu *The Death of the West*, Thomas Dunne Books, přeložil Luděk Bednář.
- Buchner Norbert, Buchner Elmar (2005): *Klima und Kulturen: die Geschichte von Paradies und Sintflut*. Remshalden, Greiner, 262 s.
- Bull Malcolm, Bull Emma (eds.) (2002): *Apocalypse Theory and the Ends of the World*. Blackwell Publishers, 301 s.
- Bultmann Rudolf (1994): *Dějiny a eschatologie*. Praha, Oikúmené, 1. vydání, 129 s.,

z anglického originálu *History and Eschatology*, Edinburgh University Press, přeložil Břetislav Horyna.

Burckhardt Jakob (1996): *Úvahy o světových dějinách*. Olomouc, Votobia, 1. vydání, 264 s., z německého originálu *Weltgeschichtliche Betrachtungen* přeložil Jiří Loser.

Burian Jan (1994): *Římské impérium – Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha, nakl. Svoboda - Libertas, 1. vydání, 236 s.

Bury John Bagnell (1889): *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. To the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*. London, Macmillan and Co., 2 vols.

Bury John Bagnell (1923): *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A.D.)*. London and New York, Macmillan and Co., 2 vols.

Bury John Bagnell (2004): *The Idea of Progress*. Kessinger Publ. Comp., 236 s.

Canetti Elias (2007): *Masa a moc*. Praha, Academia, 2. vydání, 622 s., z německého originálu *Masse und Macht* přeložil Jiří Stromšík.

Cantor Norman F. (2005): *Po stopách moru – Černá smrt a svět, který zrodila*. Praha, BB/art, 179 s., z anglického originálu *In the Wake of the Plague*, first published by The Free Press, New York, 2001, přeložil Gerik Císař.

Carlyle Thomas (1916): *Minulost a přítomnost*. Praha, Jan Laichner, 464 s., přeložil Zdeněk Franta.

Carpenter Rhys (1966): *Discontinuity in Greek Civilisation*. Cambridge, London, 80 s.

Carr E. H. (1967): *Co je historie?* Praha, nakl. Svoboda, 1. vydání, 167 s., z anglického originálu *What is History?*, London, Mcmillan 1962, přeložil Jan Strnad.

Cohn Norman (2001): *Cosmos, Chaos, and the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*. Yale Univ. Press, 271 s.

Collingwood R. G. (1946): *The Idea of History*. Ed. by T. M. Knox. Oxford, Clarendon Press, 333 s.

Collingwood R. G. (1949): *The Idea of Nature*. Oxford University Press, 177 s.

Collins Robert (2005): *Evropa raného středověku 300- 1000*. Praha, Vyšehrad, 1. vydání, 479 s., z anglického originálu *Early Medieval Europe 300-1000*, Polgrave, 1999, přeložil kolektiv autorů.

Croll J. (1890): *Climate and Time in their Relations: A Theory of Secular Changes of the Earth's Climate*. London, Edward Stanford, 520 s.

Česka Josef (2000): *Zánik antického světa*. Praha, Vyšehrad, 1. vydání, 277 s.

Danilevskij N. Ja. (1966): *Rossija i Evropa*. New York, Johnson Reprint Corporation, 513 s., v ruštině.

Demandt Alexander (1984): *Der Fall Roms: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. Beck, 694 s.

Diamond Jared (2000): *Osudy lidských společností – Střelné zbraně, choroboplodné zárodky, ocel v historii*. Praha, Columbus, 327 s., z anglického originálu *Guns, Germs and Steel / The Fates of Human Societies*, New York a Londýn, W.W. Norton and Copany 1997, přeložil Zdeněk Urban.

Diamond Jared (2005): *Collapse: How Societies Choose to Fail or to Survive*. Penguin Books, 592 s.

Dilthey Wilhelm (1980): *Život a dejinné vedomie*. Bratislava, Pravda, přeložil Milan Žitný, 396 s.

Dray William (1957): *Laws and Explanation in History*. London Univ. Press, 174 s.

Dray William (1980): *Perspectives in History*. London, Routledge & Kegan Paul, 142 s.

Drews Robert (1996): *The End of Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1260 B.C*. Princeton Univ. Press, 252 s.

Dubuffet Jean (1998): *Dusivá kultura*. Praha, Hermann a synové, 120 s., z francouzského originálu přeložil Ladislav Šerý.

Dülmen Richard van (2002): *Historická antropologie - vývoj, problémy, úkoly*. Praha, Dokořán, 117 s., z německého originálu *Historische Anthropologie* přeložil Josef Boček.

Eibl-Eibesfeldt Irenäus (2005): *Člověk - bytost v sázce - Přírodopis lidské pošetilosti*. Praha, Academia, 1. vydání, 234 s., z německého originálu *Der Mensch – das riskierte Wesen*, München, Diper Verlag 2000, přeložil Marco Stella.

Eisenstadt Samuel N. (ed.) (1986): *Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. State Univ. of New York Press, 556 s.

Fagan Brian (1995): *Clash of Cultures*. Walnut Creek, AltaMira Press, 333 s.

Fagan Brian M. (2001): *Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850*. New York, Basic Books, 246 s.

Fagan Brian (2007): *Malá doba ledová – Jak klima formovalo dějiny 1300-1850*. Praha, Academia, 1. vydání, 289 s., přeložil Pavel Verš.

Farrenkopf John (2001): *Prophet of Decline: Spengler on World History and Politics*. Boston Rouge, Louisiana State University Press, 340 s.

Fennelly John F. (1972): *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*. New York, Brookdale Press, 181 s.

Ferguson Niall (2001): *Virtuální dějiny – Historické alternativy*. Praha, Dokořán, 1. vydání, 374 s., z anglického originálu *Virtual History*, London, Pikador 1997, přeložil kolektiv autorů.

Fernandez-Armesto Felipe (2002): *Civilization: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature*. Simon and Schuster Adult Publishing Group, 545 s.

Ferrill Artur (1988): *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation*. Thames and Hudson, 192 s.

Fischer David Hackett (2000): *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford Press, Reprint edition, 536 s.

Fischer Klaus P. (1989): *History and Prophecy: Oswald Spengler and the Decline of the West*. New York, P. Lang, 291 s.

Flint Robert (1893): *History of the Philosophy of History*. Edinburgh, William Blackwood and Sons, 530 s.

Floss Karel (1991): *Čas, dějinnost a Aurelius Augustinus*. Olomouc, Univ. Palackého, 139 s.

Foucault Michel (1987): *Slová a věci*. Bratislava, Pravda, 1. vydání, 511 s., z francouzského originálu přeložili Miroslav Marcelli a Mária Marcelliová.

Foucault Michel (1996): *Myšlení vnějšku*. Praha, Hermann a synové, 303 s., z francouzského originálu přeložili Čestmír Pelikán, Miroslav Petříček jr., Stanislav Polášek a Karel Thein.

- Foucault Michel (2002): *Archeologie vědění*. Praha, Hermann a synové, 315 s., z francouzského originálu přeložil Čestmír Pelikán.
- Foucault Michel (2005): *Jc třeba bránit společnost*. Praha, nakl. Filosofia, 1. vydání, 281 s., z francouzského originálu přeložil Petr Horák.
- Frank Andre Gunder (1998): *ReOrient – Global Economy in the Asian Age*. USA, University of California Press, 416 s.
- Frank Andre Gunder Gills, Barry K. (1996): *World System - Five Hundred Years of Five Thousand?* Routledge, 252 s.
- Friedmann Georges (1937): *Krise pokroku – nástin dějin myšlení od roku 1895 do roku 1937*. Praha, Spolek výtvarných umělců Mánes, 430 s., přeložil T. Kyzlink.
- Fukuyama Francis (2002): *Konec dějin a poslední člověk*. Praha, Rybka Publisher, 1. vydání, 379 s., z anglického originálu *The End of History and the Last Man*. New York, Avon Books 1993, přeložil Michal Prokop.
- Fukuyama Francis (2006): *Velký rozvrat – Lidská přirozenost a rekonstrukce společenské řádu*. Praha, Academia, 1. vydání, 375 s., z anglického originálu *The Great Disruption*, New York, Simon and Schuster 2002, přeložila Alena Faltýsková.
- Funda Otakar A. (2000): *Znavená Evropa umírá*. Praha, Karolinum, 1. vydání, 179 s.
- Gadamer Hans-Georg (1994): *Problém dějinného vědomí*. Praha, Filosofický ústav AV ČR, nakl. Filosofia, 1. vydání, 53 s., z francouzského originálu přeložili Jan Němec a Jan Sokol.
- Galtung Johan, Inayatullah Sohail (1997): *Macrohistory and Macrohistorians. Perspectives on Individual, Social, and Civilizational Change*. Praeger Publisher, 274 s.
- Gibbon Edward (1983): *Úpadek a pád římské říše*. Praha, Odeon, 1. vydání, 404 s., z anglického originálu *The Decline and Fall of The Roman Empire* podle vydání J. M. Buryho vydaného nakl. Methuen and Co., London 1896–1900, vybral Jiří Klabouch, přeložil Adolf Felix, doslovem opatřil Vladimír Polišenský.
- Gillette Wilfred (1986): *Political Theory of the Ancient Empires and Reasons for Their Catastrophic End*. Institute for Economic and Political World Strategic, 301 s.
- Gitin Seymour, Mazar Amihai, Stern Ephraim (eds.) (1998): *Mediterranean Peoples in Transition*. Jerusalem, Israel Exploration Society, 481 s.
- Gobineau Joseph Artur Comte de (1942): *O nerovnosti lidských plemen*. Praha, Orbis, 401 s., z francouzštiny přeložil I. X. Lánský (díl 1 a 2).
- Grant Michael (1997): *Pád říše římské*. Praha, BB/art, 1. vydání, 208 s., z anglického originálu *The Fall of The Roman Empire*, first published in the Great Britain in 1976 by the Annenbord Scholl Press, přeložil Josef Císař.
- Gray John (2004): *Slamění psi – O lidech a jiných zvířatech*. Praha, Dokořán, 1. vydání, 244 s., z anglického originálu *Straw Dogs – Thoughts on Humans and Other Animals* přeložila Milena Turnerová.
- Gray John (2006): *Kacířství: eseje proti pokroku a jiným iluzím*. Praha, Dokořán Argo, 1. vydání, 223 s., z anglického originálu *Heresies: Against Progress and other Illusions* přeložila Milena Turnerová.
- Greer John Michael (2005): *How Civilisation Fall: A Theory of Catabolic Collapse*. <http://www.xs4all.nl/~wtv/powerdown/greer.htm>.
- Grove Jean M. (2004): *Little Ice Ages: Ancient and Modern*. Taylor & Francis, Inc., 498 s.
- Guardini Romano (1992): *Konec novověku*. Praha, Vyšehrad, 1. vydání, 94 s., z německého originálu *Das Ende der Neuzeit*. Würzburg, Werkbund-Verlag 1950, přeložil Otakar Černý.
- Guénon René (2002): *Krise moderního světa*. Praha, Hermann a synové, 165 s., z francouzského originálu *La crise du monde*. Éditions Gallimard 1946, přeložila Klára Khaouajová.
- Gusejnova A. S., Pavlovskaja Ju. N., Ustinov V. A. (1984): *Opyt imitacionnogo modelirovanija istoričeskogo processa*. Moskva, Nauka, 155 s.
- Haldane J. B. S. (1937): *The Inequality of Man*. London, Pelican Books, 276 s.
- Heather Peter (2005): *The Fall of the Roman Empire*. Oxford Univ. Press, 576 s.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich (1960): *Fenomenologie ducha*. Praha, Nauka, přeložil J. Patočka, 521 s.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich (2004): *Filosofie dějin*. Pelhřimov, vyd. Nová tiskárna, 304 s., přeložil M. Váňa.
- Heidegger Martin (2004): *Věda, technika a zamyšlení*. Praha, Oikoyemeh, 1. vydání, 62 s., z německého originálu *Die Frage nach der Technik*, Wissenschaft und Besichtigung, Frankfurt am Main, Viktorio Klostermann, přeložili Jiří Machálek, Jana Kružiková a Ivan Chvatík.
- Herder Johann Gottfried von (1941): *Vývoj lidskosti*. Praha, Jan Laichter, 469 s., přeložil Jan Patočka.
- Herder Johann Gottfried von: *Herders Werke – Idee zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Leipzig und Sien, Bibliographisches Institut, H. Kurz, Bd. 1–3.
- Holt David (2002): *The Germanic Migration of the 3rd and 4th Century AD*. Ph.D. thesis, obsáhla bibliografie k tématu, 42 s., http://www.cast.uark.edu/student_pubs_david_holt.
- Homer-Dixon Thomas (2006): *The Upside of Down: Catastrophe, Creativity and the Renewal of Civilization*. Washington DC, Island Press, 416 s.
- Hook, Sydney. 1990: *Philosophy and History: A Symposium*, New York University Press, 403 str.
- Horyna Břetislav (2001): *Idea Evropy*. Praha, Argo, 212 s.
- Hoyt Douglas W., Schatten Kenneth H. (1996): *The Role of the Sun in Climate Change*. Oxford Univ. Press, 279 s.
- Huggett R. J. (1990): *Catastrophism: Systems of Earth History*. London, Edward Arnold, 240 s.
- Huggett R. J. (1991): *Climate, Earth Processes and Earth History*. Springer-Verlag, 281 s.
- Hughes Henry Stuart (1992): *Oswald Spengler*. New Brunswick, Transaction Publishers, 192 s.
- Huizinga Johan (1970): *Ve stmech zítřka – diagnosa duševní choroby naší doby*. Praha, Melantrich, 1. vydání, 137 s., z holandského originálu *In de Schaduwen van Morgen* přeložil A. Šimek.
- Huizinga Johan (1999): *Podzim středověku*. Jinočany, H&H, 1. vydání, 675 s., z holandského originálu *Herfsttij der Middeleeuwen* přeložila G. Veselá.
- Huntington Ellsworth (1907): *The Puls of Asia*. Boston, Massachusetts, Houghton Mifflin, 415 s.

Huntington, Ellsworth (1915): *Civilization and Climate*. New Haven, Connecticut, Yale University Press and London, Oxford University Press, 333 s.

Huntington Ellsworth (1945): *Mainsprings of Civilization*. New York, Wiley, 660 s.

Huntington Ellsworth (2001): *Civilization and Climate*. International Law & Taxation Publishers, 453 s.

Huntington Samuel P. (2001): *Střet civilizací - Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha, Rybka Publisher, 447 s., z anglického originálu *The Clash of Civilizations*, New York, Touchstone 1997. přeložil Ladislav Nagy.

Chamberlain Houston Stewart (1938): *Die Grundlanden des neuzeitlichen Jahrhunderts*. München, F. Bruckmann, Bd. 1, Bd. 2, 631 s.

Childe Gordon (1966): *Na prahu dějin*. Praha, Orbis, 1. vydání, 267 s., z anglického originálu *What Happened in History*, Middlessex, England, Penquin Books, přeložil Vladimír Špinka.

Chu C. Y. C., Lee R. D. (1994): *Famine, Revolt, and the Dynastic Cycle: Population Dynamics in Historic China*. *Journal of Population Economics*, 7: 351-78.

Ibn Khaldun, Abd Ar Rahman bin Muhammed (2004): *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Princeton Univ. Press, 1. vydání, 504 s., přeložil Franz Rosenthal, krácené starší vydání, <http://www.muslimphilosophy.com/ik/Muqaddimah>.

Iggers Georg G. (2002): *Dějepisectví ve 20. století - od vědecké objektivnosti k postmoderní výzvě*. Praha, nakl. Lidové noviny, 177 s., z anglického originálu vydaného University Press of England 1997 přeložil Jan Kolář.

Ingram M. J., Farmer G., Wrigley T. M. L. (1981): *Past Climates and their Impact on Man: a Review*. In: Wrigley T. M. L., Ingram M. J., Farmer G. (eds.): *Climate and History*, 3-50, Cambridge University Press, UK.

Issar Arie s., Brown Neville (eds.) (1998): *Water, Environment and Society in Times of Climatic Change*. Kluwer Academics Publishers, 355 s.

Jaspers Karl (1953): *The Origin and Goal of History*. New Haven, Yale Univ. Press, 294 s., přeložil M. Bullock.

Jordan William Chester (1996): *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*. Princeton, New Jersey, Princeton Univ. Press, 317 s.

Kagan Donald (ed.) (1978): *The End of the Roman Empire: Decline or Transformation?* Heath, 2. vydání, 188 s.

Keller Jan (2005): *Až na dno blahobytu*. Praha, EarthSave CZ, 3. vydání, 132 s.

Keys David (2000): *Catastrophe: An Investigation into the Origins of the Modern World*. Ballantine Publishing Group, 343 s.

Koneczny Feliks (1935): *O wielosci cywilizacyj*. Kraków, Gebethner and Wolff. English translation: *On the Plurality of Civilizations*, London, Polonica Publications 1962, 248 s.

Korotayev A., Khalitourina D. (2006): *Introduction to Social Macrodynamics: Secular Cycles and Millennial Trends in Africa*. Moscow, URSS, 160 s.

Korotayev A., Malakov A., Khalitourina D. (2006): *Introduction to Social Macrodynamics: Secular Cycles and Millennial Trends*. Moscow, URSS, 176 s.

Krasnodebski Zdzislaw (2006): *Zánik myšlenky pokroku*. Červený Kostelec, nakl. Pavel Mervart, 304 s., z polského originálu *Upadek idei postępu*, Warszawa, 1991, přeložila Kateřina Tichá.

Krejčí Jaroslav (1996): *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*. Praha, Karolinum, 1. vydání, 218 s., z anglického originálu *The Human Predicament: Its Changing Image*. New York, St. Martins Press 1993, přeložila Eva Turková.

Krejčí Jaroslav (2002): *Postižitelné proudy dějin*. Praha, SLON (Sociologické nakladatelství), 1. vydání, 563 s.

Kroeber Alfred Louis (1944): *Configurations of Culture Growth*. Berkeley, Los Angeles, Univ. of California Press, 662 s.

Kudrna J. (1964): *Studie k Hegelovu pojetí historie*. Praha, ČSAV, 172 s.

Ladurie Le Roy E. (1972): *Times of Feast, Times of Famine - A History of Climate Since the Year 1000*. London, George Allen and Unwin Ltd., 426 s.

Lamb H. H. (1972): *Climate, Present, Past and Future*. London, Methuen, 493 s.

Lamb H. H. (1980): *Weather and Climate Patterns of the Little Ice Age*. New York.

Lamb H. H. (1982): *Climate. History and the Modern World*. London, Methuen, 360 s.

Lamb H. H. (1995): *Climate. History and the Modern World*. Routledge, 433 s.

Lawler James H. (1978): *Patterns of Civilizations*. University Press of America.

Le Bon Gustave (1947): *Psychologie davu*. Praha, Samcovo knihkupectví, 152 s., z francouzského originálu *Psychologie des Foules* přeložil Zdeněk Ullrich.

Leibnitz Gottfried Wilhelm (2004): *Theodicea: pojednání o dobrotě Boha, svobodě člověka a původu zla*. Praha, Oikúmené, 1. vydání, 413 s., přeložil Karel Šprunk.

Leslie John (1998): *End of the World: The Science and Ethics of Human Extinction*. New York, Routledge, 310 s.

Ložek V. (1973): *Příroda ve čtvrtohorách*. Praha, Academia, 398 s.

MacIntosh Susan Keech, Tainter Joseph A., MacIntosh Roderick J. (eds.) (2000): *The Way the Wind Blows: Climate Change, History, and Human Action*. Columbia University Press, 413 s.

Manuel Frank E. (1993): *Shapes of Philosophical History*. Aldershot, Gregg Revivals, 166 s.

Maritain Jacques (1957): *On the Philosophy of History*. N.Y. Scribner, 180 s.

Mayewski Paul Andrew, White Frank (2002): *Ice Chronicles: The Quest to Understand Global Climate Changes*. University Press of New England, 233 s.

Mazzarino Santo (1966): *The End of the Ancient World*. Trans. Holmes George, London, Faber and Faber, New York, Knopf, 198 s.

McGaughey William (2000): *Five Epochs of Civilization: World History as Emerging in Five Civilizations*. Minneapolis, Thistlerose Publications, 590 s.

McNeill William Hardy (1977; 1992): *Plagues and Peoples*. Doubleday and Company, Inc., 340 s.

McNeill William Hardy (1993): *The Global Condition: Conquerors, Catastrophes, and Community*. Princeton Univ. Press, 171 s.

Mehlis Georg (1915): *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie*. Verlag von Julius Springer, 1. vydání, 722 s.

Melko Matthew (1969): *The Nature of Civilizations*. Boston, Porter Sar. Publisher, 204 s.

Melko Matthew, Scott Leighton R. (eds.) (1987): *Boundaries of Civilizations in Space and Time*. Lanham, University Press of America, 429 s.

- Mesarovic M. D., Pestel E. (1974): *Mankind at the Turning Point*. New York, E. P. Dutton, 210 s.
- Mises Ludwig von (1998): *Human Action*. Ludwig von Mises Institute, 956 s., kapitola Observations on the Cause of the Decline of Ancient Civilization.
- Mithen Steven (2006): *Konec doby ledové - Dějiny lidstva od roku 20.000 do 5.000 př. Kr.* Praha, BB/art, 1. vydání, 733 s., z anglického originálu *After the Ice: A Global Human History 20 000 - 5 000 BC*, first published in Great Britain in 2003 by Weidenfeld and Nicolson, přeložila Růžena Loulová.
- Musset Lucien (1994): *Les Invasions: Les vagues germaniques*. Paris, Press Universitaires de France, 329 s., New York, National Academy Press, 230 s.
- National Research Council (2001): *Abrupt Climate Change: Inevitable Surprises*. New York, National Academy Press, ISBN 0309074347.
- Nefedov s. A. (2004): A Model of Demographic Cycles in Traditional Societies: The Case of Ancient China. *Social Evolution & History*, 3 (1): 69–80.
- Nemešová I. (ed.) (1996): *Climate Variability and Climate Change Vulnerability and Adaptation*. Praha, Institute of Atmospheric Physics AS CR, 394 s.
- Nietzsche Friedrich (1992): *Nečasové úvahy I*. Praha, Mladá fronta, kapitola O užitku a škodlivosti historie pro život. 168 s., z německého originálu přeložil Jan Krejčí.
- Ortega y Gasset José (1962): *History as a System and other Essays Toward a Philosophy of History*. New York, W. W. Bortin and Comp., 269 s.
- Ortega y Gasset José (1993): *Vzpouza davů*. Praha, 158 s., přeložil V. Černý.
- Ózal Turgut (1991): *Turkey in Europe and Europe in Turkey - the Fall of the Otoman Empire, East-West Differentiation*. Turkey, K. Rustem and Brother.
- Page Carl (1990): *Philosophical Historicism and the Betrayal of First Philosophy*. Pennsylvania State University Press, 256 s.
- Pareto Vilfredo (1966): *Sociological Writings*. Trans. Derick Mirfin. London, Pall Mall Press, 335 s.
- Pareto Vilfredo (1983): *The Mind and Society*. Trans. A. Bongiorno and A. Livingston, New York, AMS Press, 4 vols, 2033 s.
- Pareto Vilfredo (1991): *The Rise and Fall of Elites an Application of Theoretical Sociology*. New Brunswick, N. J., USA, Transaction Publishers, 120 s.
- Parker G. (1979): *Europe in Crisis, 1598–1648 (Fontana History of Europe)*. London, Fontana Books, 384 s.
- Parker Geoffrey, Smith Lesley M. (1997): *General Crisis of the Seventeenth Century*. New York, Routledge, 307 s.
- Parry M. L. (1978): *Climatic Change, Agriculture and Settlement*. Folkestone, UK, William Dawson and Sonns, 214 s.
- Patočka Jan (1990): *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha, Academia, 1. vydání, 146 s.
- Patočka Jan (1992): *Evropa a doba poevropská*. Praha, nakl. Lidové noviny, 116 s., z německého originálu přeložila Věra Koubová.
- Peiser Benny J., Palmer Trevor, Bailey Mark E. (eds.) (1998): *Natural Catastrophes During Bronze Age Civilizations: Archaeological, Geological, Astronomical and Cultural Perspectives*. Oxford, Publ. Archaeopress 1998, British Archaeological Reports – S728, 252 s.
- Perry W. J. (1937): *The Growth of Civilisation*. Harmondsworth Middlesex, England, Pelican Books, 243 s.
- Popelová Jiřina (1947): *Tři studie z filosofie dějin*. Praha, Dělnické nakladatelství, 1. vydání, 298 s.
- Popper K. R. (1994): *Bída historicismu*. Oikúmené, 1. vydání, 130 s., z anglického originálu *The Poverty of Historicism* přeložila Jana Odehnalová.
- Post John D. (1994): *Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 240 s.
- Quigley Carroll (1995): *The Evolution of Civilizations*. Liberty Fund, Incorporated, 260 s.
- Rees Martin (2005): *Naše poslední hodina - Přežije lidstvo svůj úspěch?* Praha, Dokořán-Argo, 1. vydání, 232 s., z anglického originálu *Our Final Hour* přeložil Aleš Drobek.
- Ricoeur Paul (2000–2002): *Čas a vyprávění I. a II.* Praha, Oikúmené, 319 s. a 245 s., přeložili Miroslav Petříček jr. a Věra Dvořáková.
- Ritter Harry (1986): *Dictionary of Concepts in History*. New York, Greenwood Press, 490 s.
- Rostovtzeff Mikhail Ivanovich (1941): *A Social and Economic history of the Hellenistic World*. Oxford, The Clarendon Press, 3 vols.
- Rostovtzeff Mikhail Ivanovich (1926): *A Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford, The Clarendon Press, 695 s.
- Sarkar P. R. (1984): *Human Society*. Vol. I and II. Calcutta, India, Ananda Marga Publications.
- Savický Nikolaj (1998): *Renesance jako změna kódu*. Praha, Prostor, 208 s.
- SCOPE (Scientific Committee on Problems of the Environment): *SCOPE 27 - Climate Impact Assessment - Studies of the Interaction of Climate and Society*. <http://www.iscu-scope.org/downloadpubs/scope27>.
- Scott Susan, Duncan Christopher J. (2001): *Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*. Cambridge University Press, 420 s.
- Sellin Richard (1997): *The Spiritual Gyre: Recurring Phases of Western History*. California, Lost Coast Press, 197 s.
- Semenov Ju. H. (1980): *Socialnaja filosofija A. Tojnbi - kritičeskij oček*. Moskva, Izdatelstvo Nauka, 199 s.
- Shaw H. R. (1994): *Craters, Cosmos and Chronicles: A New Theory of Earth*. Stanford Univ. Press, 688 s.
- Simkin T., Siebert L. (1994): *Volcanoes of the World: A Regional Directory, Gazetteer and Chronology of Volcanism during the last 10 000 Years*. Tucson, Arizona, Geosciences Press, 349 s.
- Slattery Tom (2000): *The Tragic End of the Bronze Age: A Virus Makes History*. Universe.com Inc., 296 s.
- Sloterdijk Peter (1996): *Procitne Evropa? Praha, Votobia, 89 s., z německého originálu Falls Europa erwacht?, Suhrkamp, 1994, přeložil Břetislav Horyna.*
- Sloterdijk Peter (1997): *Na jedné lodi - Pokus o hyperpolitiku*. Praha, Votobia, 91 s., z německého originálu *Im Selen Boot / Versuch über die Hyperpolitik*, Suhrkamp, 1993, přeložil Břetislav Horyna a kol.

- Snooks Graeme Donald (1998): *Laws of History*. Routledge, 312 s.
- Snyder Lee Daniel (1999): *Macro-History: A Theoretical Approach to Comparative World History*. New York, Edwin Mellen Press, 714 s.
- Sorel Georges (1969): *The Illusions of Progress*. Trans. J. and Ch. Stanley. Berkeley, University of California Press, 222 s.
- Sorokin Pitirim A. (1963): *Modern Historical and Social Philosophies*. New York, USA, Dover Publications Inc., 345 s.
- Sorokin Pitirim A. (1968): *Man and Society in Calamity: The Effects of War. Revolution, Famine, and Pestilence upon Human Mind, Behaviour, Social Organization and Cultural Life*. Greenwood Publishing Group, 352 s.
- Sorokin Pitirim A. (1995): *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships*. New Brunswick, Transaction Publishers, 718 s.
- Spengler Oswald (1923): *Der Untergang des Abendlandes*. München, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, Bd. 1, 557 s., Bd. 2, 635 s.
- Spengler Oswald (1997): *Člověk a technika - Příspěvek k jedné filosofii života*. Praha, nakl. Neklan, 72 s., z německého originálu Der Mensch und die Technik, München, 1932, přeložil Rudolf Jičín.
- Střítecký Jaroslav (1985): *Dějiny a dějinnost: Studie k problému jednoty a jednotlivého u Diltheye a Kanta*. Brno, Universita J. E. Purkyně, 120 s.
- Stuart Sim (2001): *Derrida a konec historie*. Praha, Triton, 1. vydání, 66 s., z anglického originálu Derrida and the End of History, ICON Books 1999, přeložila Eva Vacková.
- Svoboda J., Vašků Z., Cílek V. (2003): *Velká kniha o klimatu zemí Koruny české*. Praha, Regia, 655 s.
- Svoboda Jiří (2002): *Utajené dějiny podnebí - Řídilo počasí dějiny lidstva?* Praha, nakl. Ivo Železný, 1. vydání, 202 s.
- Šubrt Jiří (1996): *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha, Karolinum, 1. vydání, 105 s.
- Tainter Joseph A. (1990): *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge University Press, 250 s.
- Teggart Frederick J. (1939): *Rome and China: A Study of Correlations in Historical Events*. Berkeley, Univ. of California Press, 283 s.
- Teggart Frederick J. (1941): *Theory and Processes of History*. Berkeley, Univ. of California Press, 323 s.
- Teres Ernest (1949): *Die abendländische Weltanschauung im technischen und kollektivistischen Zeitalter*. Karlsruhe Akademische Reden, 46 s.
- Thomson J. K. (1999): *Decline in History: The European Experience*. Cambridge, Polity Press, 225 s.
- Tocqueville Alexis de (1992): *Demokracie v Americe I*. Praha, nakl. Lidové noviny, 1. vydání, 378 s., přeložil Vladimír Jochman.
- Tocqueville Alexis de (1992): *Demokracie v Americe II*. Praha, nakl. Lidové noviny, 1. vydání, 250 s., přeložil Vladimír Jochman.
- Tocqueville Alexis de (2003): *Starý režim a revoluce*. Praha, Academia, 1. vydání, 306 s., z francouzského originálu přeložili Vladimír Jochman a Adriana Boročková.
- Towner Rutherford H. (1923): *The Philosophy of Civilization*. New York and London, G. P. Putnam's Sons, 2 vols.
- Toynbee Arnold Joseph (1934-1961): *A Study of History*. Vols. I-XII, Oxford Univ. Press.
- Toynbee Arnold Joseph (1979): *Study of History*. The new one volume edition, Oxford University Press, 576 s.
- Toynbee Arnold Joseph (1995): *Studium dějin*. NS Svoboda s.r.o., 172 s., Praha, nakl. Práh, přeložil Viktor Faktor.
- Toynbee Arnold Joseph (2000): *Zvol si život - Dialogy Arnold Toynbee - Daisaku Ikeda*. Praha, NS Svoboda s.r.o., 329 s., přeložil Viktor Faktor.
- Toynbee Arnold Joseph (2001): *Lidstvo a matka Země*. Praha, nakl. Práh: Panevropa, 629 s., přeložil Viktor Faktor.
- Třeštík Dušan (1999): *Myslití dějiny*. Praha, Paseka, 222 s.
- Tuchmanová Barbara (2005): *Zrcadlo vzdálených časů - 14. století - století pohrom*. Praha, BB/art, 1. vydání, 719 s., z anglického originálu A Distant Mirror, New York, Alfred Knopf, přeložila Eva Křístková.
- Turchin Peter (1998): *Quantitative Analysis of Movement: Measuring and Modeling Population Redistribution in Plants and Animals*. Sunderland, MA, Sinauer Associates, 396 s.
- Turchin Peter (2003): *Complex Population Dynamics: a Theoretical/Empirical Synthesis*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 450 s.
- Turchin, Peter (2003): *Historical Dynamics: Why States Rise and Fall*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 245 s.
- Turchin Peter (2006): *War and Peace and War: The Life of Imperial Nations*. New York, Pi Press, 405 s.
- Turchin Peter et al. (2007): *History and Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies*. Moscow, KomKniga, 216 s.
- Vico Giambattista (1991): *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha, Academia, 1. vydání, 468 s., z italského originálu Principi di scienza nuova d'intorno alla comune natura della nazioni přeložil Martin Quotidián.
- Voegelin Eric (2000): *Kouzlo extrémů - revolta proti rozumu a skutečnosti*. Praha, Mladá fronta, 1. vydání, 256 s., z německého a anglického originálu přeložili Martin Palouš a Magda Hulanová.
- Vollgraaf Karl Friedrich (1828-1829): *Die Systeme der praktischen Politik im Abendlande*. Giessen, B. C. Ferber.
- Vollgraaf Karl Friedrich (1851-1855): *Ester Versuch einer Begründung sowohl der allgemeinen Ethnologie durch die Anthropologie*. Marburg, Elwert.
- Wallerstein Immanuel (1999): *The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-first Century*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 277 s.
- Wallerstein Immanuel (2005): *European Universalism: The Rhetoric of Power*. New York, Nex Press, 94 s.
- Wallerstein Immanuel, Amin Samir, Arrighi Giovanni, Frank Andre Gunder (1982): *Dynamics of Global Crisis*. London, Macmillan, 248 s.
- Wallerstein Immanuel, Hopkins Terence K. et al. (1982): *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. Beverly Hills, Sage, 200 s.

- Walsh William (1951): *An Introduction to Philosophy of History*. Hutchinson, 173 s.
- Ward-Perkins Bryan (2006): *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford Univ. Press, 248 s.
- Wright Robert (2002): *Víc než nic - Logika lidského rozumu*. Praha, nakl. Lidové noviny, z anglického originálu Nonzero - The Logik of Human Destiny, New York, Pantheon Books 2000, 460 s., přeložil Antonín Hradílek.
- Wright Ronald (2004): *A Short History of Progress*. New York, Carroll and Graf Publ., 211 s.
- Wuketits Franz M. (2006): *Přírodní katastrofa jménem člověk - Vývoj bez pokroku*. Praha, Granit, 1. vydání. 207 s., z německého originálu Naturkatastrophe Mensch / Evolution ohne Fortschritt, München, Deutscher Taschenbuch Verlag 2001, přeložila Vladimíra Daňková.
- Yakovets Yu. V. (1999): *Russian Cyclism: Anticipating the 21st Century*. Edwin Mellen Press, 564 s., v ruštině.
- Yakovets Yu. V., Gorbachev Mikhail (2000): *The Past and the Future of Civilizations (Studies in Russian Politics, Sociology and Economics)*. Tle Edwin Mellen Press, 508 s., v ruštině.
- Yoffee Norman, Cowgill George L. (eds.) (1988; reprint 1991): *The Collapse of Ancient States and Civilizations*. University of Arizona Press, 333 s.

Zpracovali V. Cílek a J. Filip

Každá výpověď a každé zobrazení jsou pohřichu vůči skutečnému rozvrhu věci fatálně neúplné a v posledku pak často v mnohém zavádějící, a to tím spíše, čím méně víme o jejich kontextuálním pozadí a čím méně nás podobné věci zajímají. Již z tohoto důvodu je namíště závěrem říci pár slov k fotografii, která přítomnou knihu uvádí, mimo jiné také proto, že peripetie našeho tématu ilustruje mnohem intimněji, než je na první pohled zřejmé. Fotografie byla pořízena před kostelem v Quartabě. Quartaba byla kdysi jedním ze správních center Libanonu, přinejmenším v době římské a do značné míry ještě počátkem 20. století. Na tomto dědictví ambicí posledních několika tisíců let je nakupena pestrá skládanka všeho možného, celkem zřetelně ilustrující sešup posledních desetiletí: degradaci města na bezvýznamné hnízdo při silnici do hor, a přeměnu centrálního okrsku, kdysi výstavné metropole, na několik obchodů nabízejících projíždějícím návštěvníkům okolních římských ruin nějakou tu kokakolu a podobné pamlsky. Nedávno přestavený maronitský chrám s veskrze moderním interiérem dokresluje sice přítomnost nezanedbatelných ambicí i v době dnešní, současně však i to, že impletence těchto ambicí do dnešního rozvrhu města se jaksi nedaří. Na mši jsem tu spočítal čtyři účastníky, ačkoli jinde v maronitských chrámech bývají bohoslužby hojně navštěvované. Beznadějný výraz kněze, sekundujícího monotóním polohlasným drmolním agilní mládežníci předčítající z bible, ilustroval zoufalost situace s názornou naléhavostí. Dojemné úpravy předchrámového sakrálního okrsku, z něhož pochází i dotyčná fotografie, byly nicméně velmi pravděpodobně právě jeho dílem. Ilustrují snahu zachovat fragmenty původní výzdoby, zjevně nekompatibilní s moderní úpravou chrámu, a v mezích možného je začlenit do rozvrhu místa. V jejím pozadí cítíme dosti zřetelně potřebu postavit vůči moderní, na objednávku prefabrikované chrámové budově alternativu budovanou srdcem. Výsledek, lehce převrštěný aktuálním metabolismem města, odpovídajícím jeho dnešní pozici v rozvrhu zbožně-peněžního kolotání, je i z jediné fotografie patrný. Vedle